

Juan R. I. Cole je Richard P. Mitchell, fakultetski profesor historije (History) na Univerzitetu u Michiganu (University of Michigan). Četiri decenije ulaže napore da odnos Zapada i muslimanskog svijeta postavi u historijski kontekst. Njegova najnovija knjiga je *The Rubaiyat of Omar Khayyam: A New Translation from the Persian*. Među ostalim nedavnim radovima su *Muhammad: Prophet of Peace amid the Clash of Empires* (Bold Type Books, 2018) i *The New Arabs: How the Millennial Generation is Changing the Middle East*. Prevodio je djela libansko-američkog autora Kahlila Gibrana. Često se pojavljivao u medijima, uključujući PBS News Hour, ABC World News Tonight, Nightline, Today Show, Anderson Cooper 360, Rachel Maddow, Chris Hayes' All In, CNN, Colbert Report, Democracy Now! i mnogi drugi. Pisao je o Egiptu, Iranu, Iraku, Zalivu i Južnoj Aziji te o ekstremističkim grupama i mirovnim pokretima. Vlasnik je stranice vijesti i analiza *Informed Comment*. Cole svoja istraživanja provodi na arapskom, perzijskom i urdskom i turskom jeziku, kao i na nekoliko evropskih jezika. Poznaje i bliskoistočni i južnoazijski islam. Više od jedne decenije živio je u raznim dijelovima muslimanskog svijeta i tamo nastavlja putovati. Napisao je, uredio ili preveo 19 knjiga i napisao preko 100 članaka i poglavlja. Bibliografija njegovih djela može se naći ovdje: <http://www-personal.umich.edu/~jrcole/cv.htm>. E-mail: jricole@gmail.com

Juan R. I. Cole is Richard P. Mitchell Collegiate Professor of History at the University of Michigan. For four decades, he has sought to put the relationship of the West and the Muslim world in historical context. His most recent book is *The Rubaiyat of Omar Khayyam: A New Translation from the Persian*. Among his other recent works are *Muhammad: Prophet of Peace amid the Clash of Empires* (Bold Type Books, 2018) and *The New Arabs: How the Millennial Generation is Changing the Middle East* (Simon & Schuster, 2014). He has translated works of Lebanese-American author Kahlil Gibran. He has appeared widely on media, including the PBS News Hour, ABC World News Tonight, Nightline, the Today Show, Anderson Cooper 360, Rachel Maddow, Chris Hayes' All In, CNN, the Colbert Report, Democracy Now! and many others. He has written about Egypt, Iran, Iraq, the Gulf and South Asia and about both extremist groups and peace movements. He is proprietor of the *Informed Comment* news and analysis site. Cole conducts his research in Arabic, Persian and Urdu and Turkish as well as several European languages. He knows both Middle Eastern and South Asian Islam. He lived in various parts of the Muslim world for more than a decade, and continues to travel widely there. He has written, edited or translated 19 books and authored over 100 articles and chapters. A bibliography of his writings may be found here: <http://www-personal.umich.edu/~jrcole/cv.htm>. E-Mail: jricole@gmail.com

كافر

kāfir
kafara

datum prijema / date of receipt: 12.04.2021.
datum recenzije / review date: 27.04.2021.
datum prihvatanja / date of acceptance: 28.04.2021.

DOI: 10.52210/sia.v2i1.25
UDK: 28-254
Original scientific paper - Izvorni naučni rad

Juan R. I. COLE

NEVJERNIK ILI PAGAN?
Polisemija glagola *kafara* u Kur'anu

INFIDEL OR PAGANUS?
The Polysemy of *kafara* in the Qur'an

Sažetak

Ovim člankom autor istražuje značenje korijena *k-f-r* u Kur'anu, dovodeći u pitanje praksu prevođenja imenice *kāfir* kao „nevjernik“. Autor tvrdi da postoje razlike između idiomatskog frazalnog[#] glagola *kafara bi-*, koji uistinu znači odbiti ili nevjеровати, i prostog neprelaznog glagola *kafara* i njegovih glagolskih imenica koje se u Kur'anu koriste na mnogo različitih načina. Ova polisemija se istražuje kroz kontekstualna čitanja kur'anskih poglavlja. Autor tvrdi da se imenica *kāfir*, za razliku od glagola *kafara*, koristi samo u pogledu sljedbenika tradicionalnog politeizma i modificirana je u odnosu na Jevreje i kršćane. Također, autor otkriva mogući utjecaj grčkog i latinskog poimanja arapske riječi *kafara*.¹

Ključne riječi: *kafara, paganus, Kur'an, islam, politeizam.*

[#] **Frazalni glagol** je glagol koji uz sebe ima prijedlog ili prilog koji utječe na to da se osnovno značenje glagola mijenja (op. prevodioca).

¹ Redakcija časopisa *Illuminatio/Svjetionik/Almanar* izražava zahvalnost *Journal of the American Oriental Society* na ljubaznosti za dozvolu da objavi originalni članak Juna Colea na engleskom „Infidel or Paganus? The Polysemy of kafara in the Quran” sa bosanskim prijevodom: „Nevjernik ili Pagan? Polisemija glagola kafara u Kur'anu“. Vidi: JAOS (140.3 (2020), str. 615-635).

NEVJERNIK ILI PAGAN? Polisemija glagola kafara u Kur'anu

Većina tumača Kur'ana smatra da riječ *kafara* ima značenje „poricati, odbaciti“, a aktivni particip *kāfir* najčešće se prevodi kao „nevjernik“ (ovi su prijevodi u Kur'anu uobičajeni kod onih koji nisu skloni da prave razliku u značenju).² Međutim, pažljivi posmatrač će uočiti koliko različitih značenja imaju riječi izvedene iz troslovnog korijena *k-f-r* u Kur'anu.³ Ovdje ću navesti niz razlika - nekih gramatičkih, a nekih leksičkih - koje će mi pomoći da objasnim raznolikost upotrebe ove riječi. Rasprave o značenju glagola *kafara* u Kur'anu djelomično su obustavljene neuspjehom da se napravi razlika između dva različita oblika glagola - prelaznog glagolskog oblika *kafara bi-*, „poricati ili odbiti nešto ili nekoga“ i neprelaznog prostog glagola *kafara*. Donedavno, arapska lingvistika nije obraćala značajnu pažnju na razliku između prostih i frazalnih glagola. Suprotno tome, ovaj fenomen je zaokupio englesku lingvistiku od samog početka te discipline s obzirom na to koliko je taj jezik bogat kombinacijama glagola i prijedloga. *We turn at the intersection but turn down an offer, or we get some food but get up in the morning.*[#] Tamo gdje je prijedlog ključan za značenje naziva se *idiomatski frazalni glagol*. Stoga, nudim da se *kafara bi-*, „poricati ili odbiti“, čiji prijedlog ima indirektni objekat, smatra, također, kao idiomatski frazalni glagol u arapskom jeziku.⁴

² Ovo zapažanje vrijedi čak i za takve akademske prevodioce Kur'ana kao što je A. J. Arberry, *The Koran Interpreted*, 2 sv. (New York: MacMillan, 1970) i S. H. Nasr i saradnici, *The Study Quran: A New Translation and Commentary* (New York: Harper One, 2015). Zahvalan sam dvojici anonimnih recenzenata za JAOS koji su dali vrijedne komentare na raniji nacrt ovog rada, zajedno s važnim bibliografskim prijedlozima, omogućavajući mi da ga poboljšam. Neki od proširenih argumenata u ovom djelu (zajedno s njihovim potkrepljujućim citatima) nagoviješteni su u nekoliko odlomaka mog *Muhammad: Prophet of Peace amid the Clash of Empires* (New York: Bold Type Books, 2018), napose. 20–21, 60–63 i 112–13 i bilješke. Prijevodi Kur'ana su moji.

³ M. R. Waldman, „The Development of the Concept of *Kufr* in the Qur'ān“, JAOS 88.3 (1968): 442-55, at 447, ali naknadni autori i prevodioci ovu tačku uglavnom ignoriraju. Međutim, čini mi se kako njen zaključak da postupno napredovanje u značenju od „nezahvalnosti“ ili „pokrivanja“ do „nevjerovanja“ u kasnijim poglavljima ne uzima u obzir dovoljno polisemni karakter termina.

[#] Skrenemo na raskrsnici, ali odbijemo ponudu, ili uzmemo malo hrane, ali ustajemo ujutro – prijevod na bosanskom; u ovom slučaju je ostavljena rečenica na engleskom jeziku kako bi se lakše prikazala gore navedena kombinacija glagola i prijedloga na engleskom jeziku (op. prevodioca).

ILUSTRACIJA – Nathanael Andrade nazvao je Gerasu (Jerash, Jordanu, sjeverno od Amana) u kasnoj antici „grčkim gradom arapskog etnosa“.
ILLUSTRATION – Nathanael Andrade termed Gerasa (Jerash, Jordan, north of the Amman) in late antiquity “a Greek city of Arabian ethnos.”

S druge strane, pokazat ću da prosti neprelazni glagol *kafara* i imenice koje se iz njega izvode, a koje se koriste u Kur'anu, imaju karakteristike polisemije, pri čemu izvorni govornici prepoznaju riječi s različitim značenjima, ali zajedničkim korijenima, koje pripadaju porodici istog smisla. Postoji razlika između homonimije, gdje dvije riječi imaju isti leksički oblik, ali različita značenja (npr. „kosa“ kao dlake na glavi čovjeka i „kosa“ kao poljoprivredna alatka),⁴ i polisemije, gdje dvije riječi potječu od zajedničkog smisla, ali imaju različita značenja - dakle, piće u izrazu „želim piće“ moglo bi se odnositi na bilo koju vrstu pića ili konkretno na alkoholno piće, ali obje ove glagolske imenice potiču od istog glagola.⁵ Nadalje, postoje dvije vrste polisemije. Logička polisemija u glagolskim imenicama je razvoj tih imenica, razvoj koji označava različiti, ali odnosno spoj. Idiosinkratska polisemija javlja se kada se glagolske imenice razvijaju semantički, historijsku slučajnost ili drugim procesima, u smjerovima koji ih udaljavaju od značenja izvornog glagola od kojeg su nastale. Naravno, ako se krenu previše dramatično razlikovati, ove riječi jednostavno postaju homonimi.⁶

Jedan od pokretača semantičke diferencijacije glagolskih imenica je utjecaj drugih jezika. Dvojezični govornici često konzumiraju riječi u jednom jeziku sa značenjem izvučenim iz riječi u drugom. Taj fenomen se naziva „posuđivanjem“. Ponekad se cijele idiomatske fraze prevode s jednog na drugi jezik, obično se nazivaju „kalkovi“^{##} („calques“).⁷ Analitičari značenja kur'anskog rječnika ne samo da nisu dovoljno vodili računa o vrlim morfološkim i semantičkim razlikama, već su često pretpostavljali da mu nedostaje kontekst i intertekstualna ugrađenost u kasnijoj antici. Čini se vjerovatno da je grčki jezik, kako tvrdi Fergus Millar, imao funkciju urbanog standarda u kasnom rimskom Bliskom istoku petog i šestog stoljeća.⁸ Grčki jezik je koezistirao na Levantu s aramejskim dijalektima, ali govornici

⁴ T. Izutsu, *Ethico-Religious Concepts in the Qur' ān* (Montreal: McGill-Queens Univ. Press, repr. 2002), npr. 124, ne pravi razliku između prijelaznog frazalnog glagola i neprelaznog prostog glagola, kao što to ne pravi ni Waldman, „Development of the Concept of Kufr.“

[#] (npr. „kosa“ kao dlake na glavi čovjeka i „kosa“ kao poljoprivredna alatka). Ovaj primjer je prilagođen bosanskom idiomatskom poimanju homonimije (op. prevodioca).

⁵ F. Recanati, „Contextualism and Polysemy“, *dialectica* 71.3 (2017): 379–97; G. R. Hawting, *The Idea of Idolatry and the Emergence of Islam: From Polemic to History* (Cambridge: Cambridge Univ. Press, 1999), 49, ukratko se oglašava polisemija korijena k-f-r u Kuranu.

⁶ G. Pethö, „What is Polysemy? A Survey of Current Research and Results“, in *Pragmatics and the Flexibility*.

^{##} „Kalk“ je izraz za posuđeno prevođenje (op. prevodioca).

⁷ Za referencu F. W. Field, *Linguistic Borrowing in Bilingual Contexts* (Amsterdam: J. Benjamins, 2002); J. Grzega, „Lexical-Semantic Variables“, in *The Handbook of Historical Sociolinguistics*, ed. J. M. Hernández-Campoy and J. C. Conde-Silvestre (Chichester, UK: John Wiley & Sons, 2012), chap. 15; A. Alvanoudi, „Language Contact, Borrowing and Code Switching: A Case Study of Australian Greek“, *Journal of Greek Linguistics* 18 (2018): 3–44, esp. 19–20.

⁸ Za snažnu interpretaciju mjesta grčkog na kasnijem rimskom Bliskom istoku, vidjeti npr., F. Millar, *A Greek Roman Empire: Power and Belief under Theodosius II* (408–450) (Berkeley: Univ. of California Press, 2006) chaps. 1, 3; isto: „The Evolution of the Syrian Orthodox Church in the Pre-Islamic Period: From Greek to Syriac“, *Journal of Early Christian Studies* 21.1 (2013): 43–92 i citirani izvori. Da biste saznali kako je dvojezičnost djelovala u ovo doba, pogledajte R. Stroumsa, „Greek and Arabic in Nessana“, in *Documents and the History of the Early Islamic World*, ed. A. T. Schubert and P. M. Sijpesteijn (Leiden: Brill, 2015), 143–57. Za dokaze o grčko-arapskoj dvojezičnosti u Transjordaniji šestog

arapskog jezika u Siriji i Transjordaniji imali su svoje tradicije interakcije sa grčkim. Živjeli su u Istočnom Rimskom Carstvu, pod rimskom vlašću ili na njegovim periferijama, još od osvajanja Trajana 106. godine. Papirusi Petre, koji su bili otkriveni ranih 1990-ih, i danas objavljeni u pet tomova, sadrže prepisku između 537. i 593. godine, a koje je pisala jedna elitna porodica koja je govorila arapski jezik i koristila grčki u formalne svrhe. Nathanael Andrade nazvao je Gerasa u kasnoj antici „grčkim gradom arapskog *etnosa*“. Arheolozi su otkrili dvojezične arapske i grčke natpise, uključujući čak i neke beduinske.⁹ Arabofonska kršćanska tradicija bila je razvijena i raširena u mjestima poput Nadžrana, Petre i Nessane.¹⁰ Obrazovani su koristili grčki i sirijski jezik u teološke svrhe, ali velike zajednice arabofonskih kršćana u Transjordaniji i Siriji stoljećima su razvijale vlastite neologizme i kulturu.¹¹ Dok su usvajali kršćanstvo, arapskim propovjednicima bili su potrebni arapski tehnički izrazi za teologiju i propovijedi.¹² Tekstovi koji su čuvali ovaj sofisticirani kršćanski arapski jezik s Levanta od petog i šestog stoljeća nisu preživjeli, ali je vjerovatno da je isti rječnik prvi put vidljiv u Kur'anu, s obzirom na trgovinske i kulturne veze koje su vezivale Hidžaz i Istočno Rimsko Carstvo. Tada se arapski teološki rječnik dijelom razvio jer je na njega utjecao grčki, aramejski i srednjoperzijski.

stoljeća, vidi A. Al-Jallad and A. al-Manaser, „New Epigraphica from Jordan II: Three Safaitic-Greek Partial Bilingual Inscriptions“, *Arabian Epigraphic Notes* 2 (2016): 55–66; O. Al-Ghul, „Preliminary Notes on the Arabic Material in the Petra Papyri“, *Topoi* 14.1 (2006): 139–69, a za primarne izvore o Petri vidi J. Frösén et al., eds., *The Petra Papyri*, 5 vols. (Amman: American Center of Oriental Research, 2002–2018).

⁹ G. Fisher, *Between Empires: Arabs, Romans, and Sasanians in Late Antiquity* (New York: Oxford Univ. Press, 2011); I. Shahîd, *Byzantium and the Arabs in the Sixth Century*, 2 toma u 4 (Washington, DC: Dumbarton Oaks, 1995–2010); for Gerasa, vidi: N. J. Andrade, *Syrian Identity in the Greco-Roman World* (New York: Cambridge Univ. Press, 2013), 163–69; za natpis Zebed vidi: R. G. Hoyland, „Epigraphy and the Emergence of Arab Identity“, u *From al-Andalus to Khurasan: Documents from the Medieval Muslim World*, ed. P. Sijpesteijn et al. (Leiden: Brill, 2007), 219–42, posebno 231–32.

¹⁰ R. Hoyland, „The Language of the Qur’an and a Near Eastern Rip van Winkle“, in *A Life with the Prophet? Examining Hadith, Sira and Qur’an*, ed. A. Fuess and S. Weninger (Berlin: EBVerlag, 2017), 17–43, at 39; isto: „Mount Nebo, Jabal Ramm, and the Status of Christian Palestinian Aramaic and Old Arabic in Late Roman Palestine and Arabia“, u: *The Development of Arabic as a Written Language*, ed. M. C. A. Macdonald (Oxford: Archaeopress, 2010), 29–45.

¹¹ O zajednicama arapskog govornog područja u grkofonskom Rimskom carstvu, vidjeti: Fisher, *Between Empires*, 64–71; Shahîd, *Byzantium and the Arabs in the Sixth Century*; G. Fowden, *Empire to Commonwealth: Consequences of Monotheism in Late Antiquity* (Princeton: Princeton Univ. Press, 1993); G. W. Bowersock, *Hellenism in Late Antiquity* (Ann Arbor: Univ. of Michigan Press, 1990).

¹² Za problem bliskoistočnog kršćanskog arapskog jezika u godinama 200–600., vidjeti: D. D. Grafton, „The Identity and Witness of Arab Pre-Islamic Arab Christianity: The Arabic Language and the Bible“, *HTS Theological Studies* 70.1 (2014): 1–8; Hoyland, „Epigraphy and the Emergence of Arab Identity“; R. Stroumsa, „Greek and Arabic in Nessana“; L. Nehmé, „Aramaic or Arabic? The Nabataeo-Arabic Script and the Language of the Inscriptions Written in This Script“, u: *Arabic in Context: Celebrating 400 Years of Arabic at Leiden University*, ed. A. Al-Jallad (Leiden: Brill, 2017), 75–98; isto: „New Dated Inscriptions (Nabataean and Pre-Islamic Arabic) from a Site near al-Jawf, Ancient Dūmah, Saudi Arabia“, *Arabian Epigraphic Notes* 3 (2017): 121–64; A. Al-Jallad and A. al-Manaser, „New Epigraphica from Jordan I: A Pre-Islamic Arabic Inscription in Greek Letters and a Greek Inscription from North-Eastern Jordan“, *Arabian Epigraphic Notes* 1 (2015): 51–70.

ILUSTRACIJA ~ „Jedan od prvih arapskih rječnika, *Kitāb al-'Ayn* od al-Khalīla b. Aḥmada, započinje definiranjem **k-f-r-a** kao suprotnosti vjeri (**imān**) i kao suprotnosti zahvalnosti (**sukr**).”

ILLUSTRATION ~ "One of the first Arabic dictionaries, *Kitāb al-'Ayn* of al-Khalīl b. Aḥmad, begins by defining *k-f-r* as the opposite of faith (*imān*) and as the opposite of gratitude (*shukr*)."

ZATAŠKAVANJE

Iako su mnogi savremeni prevodioci i komentatori izgubili iz vida polisemiju *k-f-r* i njegove izvedenice, prepoznali su je srednjovjekovni muslimanski mislioci koji su se bavili značenjem ove riječi. Jedan od prvih arapskih rječnika, *Kitāb al-'Ayn* od al-Khalīla b. Aḥmada, započinje definisanjem *k-f-r*-a kao suprotnost vjeri (*īmān*) i kao suprotnost zahvalnosti (*šukr*).¹³ Međutim, on nastavlja navoditi mnoga druga značenja, premda na iscjepkan način te tako korijen *k-f-r* može imati veze sa, naprimjer, licemjerjem ili krunisanjem kralja. Također se odnosi na sela (jedinina *kafr*) na slabo naseljenom terenu. Stotinama godina kasnije, sjevernoafrički leksikograf i sudija Muḥammad Ibn Manẓūr (rođen oko 1312. godine), koji se nastanio kod Mamluka u Kairu, iznio je sofisticirani lingvistički argument za *k-f-r* i njegove izvedenice kao polisemne pojmove i iznio princip po kojem su njegovi različiti oblici semantički povezani.¹⁴ Različita značenja korijena *k-f-r* vidio je kao da proizlaze iz pojma „prikriivanja“ (*taghṭiya*, *satara*). U konkretnom smislu, aktivni pridjev *kāfir*, kaže on, može se odnositi na *seljaka poljoprivrednika* koji pokriva sjeme zemljom nakon što ga zasadi. *Kāfir* također može biti *nosač skrivenog oružja*, skrivenog ispod njegove halje. Glagol *kafara* može značiti *odbiti*. On tvrdi da to značenje proizlazi iz pokušaja prikriivanja istine za neku tvrdnju. To može značiti i biti nezahvalan na poklonu, utoliko što nezahvalnik pokriva obaveze srca. S prijedlogom, intenzivni oblik *kaffara'an*, može značiti „osloboditi“, tj. kada Bog prikriiva prošle grijeha pokajnika. Komparativni istraživač religije Toshihiko Izutsu prihvatio je za ovu riječ osnovna značenja „prikriivanje“ i „nezahvalnost“.¹⁵

Povezanost riječi koje potječu iz ovog korijena sa zataškivanjem i u drugim semitskim jezicima dobiva na značaju, što sugerise da je Ibn Manẓūr bio na dobrom putu. Imenica *kafr* javlja se u Dadanitskim natpisima iz okoline Ula u sjevernoj Arabiji (danas Saudijska Arabija), koja vjerovatno datiraju iz posljednjih stoljeća prvog milenija p. n. e. Baza podataka OCIANA sadrži nekoliko primjera ove riječi, što u ovim natpisima znači „grob“, tako da je srodna arapskoj riječi *qabr*. Budući da je grob sredstvo za prikriivanje leša, ovaj je pojam razumljiv. Jedan Dadanitski natpis, pronađen početkom dvadesetog stoljeća na kamenu u blizini Ule, bilježi da je jedan 'Abd Kharag „sagradio ovu grobnicu za njega i za njegove potomke, čitavu grobnicu“. U oba slučaja, „ova grobnica“ je upisana kao *h-kafr*.¹⁶

¹³ Al-Khalīl b. Aḥmad al-Farāhīdī, *Kitāb al-'Ayn*, ed. 'A. Hindāwī, 4 vols. (Beirut: Dār al-Kutub al-'Ilmiyya, 2003), 4: 38–39.

¹⁴ Muḥammad Ibn Manẓūr, *Lisān al-'arab*, 15 vols. (Beirut: Dār al-Šādir, 1956), 5: 141–48.

¹⁵ Izutsu, *Ethico-Religious*, 119ff.

¹⁶ http://krc.orient.ox.ac.uk/ociana/corpus/pages/OCIANA_0037791.html. Vidi i http://krc.orient.ox.ac.uk/ociana/corpus/pages/OCIANA_0034216.html.

Korijen *k-f-r* se pojavljuje u drugim semitskim jezicima. Akadski *kapāru* može značiti „isprazniti se“ ili „očistiti“. Na hebrejskom korijen može značiti *pokriti*, ali i *pomiriti* (otuda Yom Kippur ili *Dan pomirenja*). Postoji na aramejskom i sirijskom u smislu brisanja ili čišćenja.¹⁷ U kršćanskim sirijskim djelima to može značiti „poricati“, „biti nezahvalan“ i „bogohuliti“, pokrivajući dio istog područja kao i arapske riječi iz ovog korijena, iako se smisao na arapskom jeziku ne podudara u potpunosti s onim iz sirijskog, suprotno onome što je Édouard-Marie Gallez tvrdila.¹⁸ Slažem se s Walidom Salehom da nam poznavanje etimologije riječi i svijest o njenim srođnicima ne pruža tačno značenje u bilo kojem određenom vremenu i na nekom mjestu, pa iz ovog razloga u daljnjem tekstu se kontekstualno ispituju kur'anska poglavlja. S druge strane, kako Saleh priznaje, historijska lingvistika često može ponuditi korisne uvide.¹⁹

ILUSTRACIJA ~ Dadanitski natpis iz Al-'Ule (između 5 i 1 stoljeća n.e.).
 ILLUSTRATION ~ Dadanitic inscription from Al-'Ula (5th-1st century BC).

¹⁷ M. R. Zammit, *A Comparative Lexical Study of Qur' ānic Arabic* (Leiden: Brill, 2002), 355–66; L. Pullan, *The Atonement* (London: Longmans, Green, 1906), 255–56.

¹⁸ É.-M. Gallez, „La racine kfr, importance et significations biblique, post-biblique et coranique“, in *Le texte arabe non islamique*, ed. M.-Th. Urvoy and D. Urvoy (Versailles: Éditions de Paris, 2009), 67–87.

¹⁹ W. A. Saleh, „The Etymological Fallacy and Qur' ānic Studies: Muhammad, Paradise, and Late Antiquity“, u: *The Qur' ān in Context: Historical and Literary Investigations into the Qur' ānic Milieu*, ed. A. Neuwirth et al. (Leiden: Brill, 2010), 649–94.

NEGACIJA

Počnimo s razmatranjem kako i gdje ovaj korijen u Kur'anu daje smisao „odbaciti, poreći“. Rana *sūra al-Balad* (90) osuđuje bahatost mekkanske elite, ponos na bogatstvo i zanemarivanje siromašnih. Ova *sūra* ukazuje na beščasne osobe, kao suprotnost visko moralnim uzorima koji su imali vjeru, koji su znali za poteškoće na putu do visoke etike, koji su oslobađali robove, hranili siročad i pružali pomoć siromašnim. Suprotno tome, „A oni koji ne vjeruju (*kafarū bi-*) u dokaze Naše, oni će biti - nesretnici“ (90:19). Obratite pažnju na prijedlog *bi-*. Ovdje imamo dvodijelni ili „frazalni“ glagol, koji je idiomatičan po tome što za svoje značenje zahtijeva prijedlog koji uzima indirektni objekat. Ovaj frazalni glagol nije polisemičan u Kur'anu, jer uvijek znači *poricati* ili *odbiti*.

Prosti glagol *kafara* ima mnogo širi opseg značenja, ali povremeno se preklapa u značenju s frazalnim glagolom, iako je neprelazan, utoliko što je u suprotnosti s vjerovanjem. Na primjer, u *al-Kahf*, 18:29: i reci: „Istina dolazi od Gospodara vašeg, pa ko hoće - neka vjeruje, a ko neće - neka odbije! (*yakfur*)“ ; u *al-Ghāfir*, 40:10, obraćajući se paganima: „Kad ste, pozivani da vjerujete, vi ste to odbili (*takfurūna*)“; i u *al-Ḥadždž*, 22:57: „a nevjernici koji su *ayete* Naše poricali, oni će u patnji sramnoj boraviti.“²⁰

Međutim, čak i tamo gdje su riječi iz *k-f-r* suprotstavljene glagolu „vjerovati“ i imenicama iz tog korijena, ne može se pretpostaviti da se uvijek koriste kao tačan antonim. Ipak, bezbožnici i bogohulnici također su suprotnost onima koji vjeruju, ali bezbožnik ili bogohulnik možda neće toliko poricati postojanje svetog koliko će ga omalovažavati ili pobuniti se protiv tog svetog. Primjer je u *suri Muḥammed*, 47:3, gdje je napisano: „Oni koji su *kafarū** slijede neistinu (*bāṭil*), a oni koji vjeruju (*āmanū*) slijede istinu Gospodara svoga.“ *Kafara* ovdje nema veze s negiranjem nečega, već s pozitivnim podržavanjem nečega što nije ispravno. Ovaj se *ayet* može usporediti s Efežanima, 4:25: „Zato odbacite laž (*pseudoistine*) i govorite istinu svaki sa svojim bližnjim, jer smo udovi jedan drugome!“^{##}

²⁰ Vidi također *al-Baqara*, 2:253 i *al-'Imrān*, 3:106, između ostalih. Zato što bi to štetilo mojoj potrazi za raznim značenjima *k-f-r*, u početku neću prevoditi riječi iz tog korijena.

* Pluralni oblik glagola *kafarū* (oni nisu vjerovali) zadržali smo i u bosanskom prijevodu kako ga je autor navodio bez prijevoda u obliku kako se spominje u Kur'anu. (op. prevodioca).

U engleskom tekstu, potkrala se referentna greška *Eph* 4:27, koja je ispravljena u *Efežani* 4:25. Vidi: *Biblija ili Sveto Pismo*, dr Ivan Šarić, Sarajevo 1942. (op. prevodioca).

ILUSTRACIJA – „Znajte da je život ovog donjeg svijeta igra, sitnica, međusobno hvalisanje i umnožavanje vašeg bogatstva i djece. Nalikuje kiši čija se vegetacija sviđa seljacima (*kuffār*), ali onda uvene i vidite kako žuti u pljevu.” (Ruth i Boas, Nicolaes Pietersz. Berchem, 1640.-1650.).

ILLUSTRATION ~ "Know that the life of this nether world is a game, a trinket, a mutual boast among yourselves and a multiplication of your wealth and children. It resembles rain whose resultant vegetation pleases the peasants (*ruffār*), but then it withers and you see it yellowing into chaff." (Ruth and Boas, Nicolaes Pietersz. Berchem, 1640-1650)

SELJACI I MNOGOBOŠCI

aktivni particip *kāfir* najčešće ima funkciju imenice, nasuprot funkciji verbalne imenice, jer ne uzima objekat, iako je potvrđena frazalna glagolska imenica *kāfir bi-* (*al-An'ām*, 6:89). Tamo gdje mu nedostaje prijedlog, na izraz *kāfir* treba gledati kao na porijeklo od polisemičnog prostog neprelaznog glagola *kafara* i stoga se ne može pretpostaviti da znači „odbacivanje nečega“ ili „nevjernik“. Umjesto toga, on ima širok spektar značenja koja se mogu razabrati kontekstualno. U *al-Ḥadīd*, 57:20, nepravilna množina odnosi se na ruralne zemljoradnike: „Znajte da život na ovome svijetu nije ništa drugo do igra, i rasonoda, i uljepšavanje, i međusobno hvalisanje i nadmetanje imecima i brojem djece! Primjer za to je bilje čiji rast poslije kiše oduševljava seljake (*kuffār*), ono zatim buja, ali ga poslije vidiš požutjela, da bi se na kraju skršilo.“ Kao što je al-Khalīl spomenuo, *kafr* znači selo, pojačavajući ruralnu konotaciju korijena. Može se dogoditi da se pojavilo sekundarno značenje mnogobožaca ili pristaša tradicionalne religije jer je postojala veća vjerovatnost da se stanovništvo na selu u odnosu na urbano drži starih bogova i opire se prihvatanju monoteizma.

Korijen *k-f-r* je također u Kur'anu jasno povezan sa politeizmom. *Sura al-Kāfirūn*, 109:1-6, otvara se sa: „Reci: *kāfirūna!* Ja se neću klanjati onima kojima se vi klanjate. A ni vi se nećete klanjati Onome kome se ja klanjam. Ja se nisam klanjao onima kojima ste se vi klanjali, a i vi se niste klanjali Onome kome se ja klanjam. Vama - vaša vjera, a meni - moja!“ Postoji priznanje da pagani imaju religiju, ali ona se jednostavno kažnjava kao lažna, što čini prevođenje izraza *kāfir* kao „nevjernika“ čudnim. Da je postojao spor oko Muhammedovog monoteizma naspram arapskog politeizma, govori *sura Ṣād*, 38: 4-5, koja o paganima kaže: „Oni se čude što im je jedan od njih došao da ih opominje, i *kāfirūn* govore: „Ovo je čarobnjak-lažov! Zar on da bogove svede na Boga jednog? To je, zaista, nešto veoma čudno!“ Ovaj i mnogi drugi *ayeti* pokazuju da je Kur'an izašao, barem dijelom, iz miljea gdje je bilo pristalica tradicionalne religije.²¹

²¹ Ovaj stav priznaje Hawting u svom djelu, *Idea of Idolatry*, ali je zatim umanjen u korist gledanja na *kāfirūna* i *mušrikūna* dijelom kao na kršćane i Židove, te barem u njamanju ruku sugerira da su ti *ayeti* nastali na mjestu koje nije rano sedmo stoljeće Hidžaza. Argumentirat ću protiv ovih teza. Sve je jači razlog da se Kur'an posmatra sa početka ranog sedmog stoljeća; vidi: A. Hilali, *The Sanaa Palimpsest: The Transmission of the Qur'an in the First Centuries AH* (Oxford: Oxford Univ. Press, in association with the Institute for Ismaili Studies, 2017), 22-21; B. Sadeghi and M. Goudarzi, „*Ṣan 'ā' I i Origins of the Qur'ān*“, *Der Islam* 87.1 (2012): 1-129; pažljivije, F. Déroche, *Qur'ans of the Umayyads: A First Overview* (Leiden: Brill, 2014). Ono što su jasni natpisi iz prvog i drugog vijeka po Hidžri oko Mekke i Medine, sve se više otkrivaju i objavljuju.

O identitetu tih pagana se posljednjih decenija raspravljalo u literaturi, ali je sve jasnije da su oni jednostavno provincijski ostatak grčko-nabatejske religije. U Transjordaniji i sjevernom Hidžazu tokom vjekova rimske vladavine nakon 106. godine n. e., mještani su grčka božanstva iz Olimpa često asimilirali u sjevernoarapske bogove koje su obožavali Nabatejci i govornici arapskog jezika na Bliskom istoku. Velika božica *Allāt* općenito se poistovjećivala s Atenom, *al-'Uzza* s Afroditom, a *Manat* s Tikhe, iako su se takve identifikacije razlikovale i nisu bile uniformisane. *Allāt-Athena* ili *Athena Kyria* je, međutim, široko posvjedočena u natpisima na čitavom rimskom Bliskom istoku i u Decapolisu.²² Natpis u Petri posvećen je Zeusu Hypsistosu, Svevišnjem Bogu.²³

Čak i kad je kršćanstvo postiglo hegemoniju u vjekovima nakon Konstantinova obraćenja 312. godine, Gideon Avni je naglasio da arheološki zapisi i književni izvori jasno pokazuju „kontinuitet paganske populacije“ i kontinuirano obožavanje betilja (*betyls*[#]) ili stojećeg kamenja izvan gradova na Bliskom istoku u eparhijama Istočnog Rimskog Carstva šestog i sedmog vijeka.²⁴ Rječnik u Kur'anu odražava ovaj ostatak pagana, koji se u Rimskom carstvu na latinskom nazivao *gentiles*, a u Novom zavjetu ἔθνη ili ἔθνηκοί (Matej 6:7, 6:32), za koji vjerujem da se u Kur'anu koristi posuđenica *ummi* (uporedi: *al-Džum'a*, 62: 2: „On je neukima poslao Poslanika, jednog između njih, da im *ayete* Njegove kazuje i da ih očisti i da ih Knjizi i mudrosti nauči, jer su prije bili u očitoj zabludi“).²⁵ Poput Pavla iz Tarza, Muhammed, a. s., je imao misiju kod pagana, s tom razlikom što je sam Muhammed došao iz paganske populacije.

²² R. L. Stein and P. Stein, *The Anthropology of Religion, Magic, and Witchcraft*, 4th ed. (London: Routledge, 2015), 196-97; I. Rutherford, „Canonizing the Pantheon: The Dodekatheon in Greek Religion and Its Origins“, in *The Gods of Ancient Greece: Identities and Transformations*, ed. J. N. Bremmer and A. Erskine (Edinburgh: Edinburgh Univ. Press, 2010), chap. 2; J. Teixidor, *The Pagan God: Popular Religion in the Greco-Roman Near East* (Princeton: Princeton Univ. Press, 1977); Han J. W. Drijvers, „Sanctuaries and Social Safety: The Iconography of Divine Peace in Hellenistic Syria“, in *Commemorative Figures: Papers Presented to Dr. Th. P. van Baaren...*, ed. H. G. Kippenberg et al. (Leiden: E.J. Brill, 1982), 65-75; J. F. Healey, *The Nabataean Tomb Inscriptions of Mada'in Salih* (Oxford: Oxford Univ. Press, 1994); isto: *The Religion of the Nabataeans: A Conspectus* (Leiden: Brill, 2001), 80-81; P. Figueras, „Una cohorte hispana en el desierto del Néguev, a la luz de un hallazgo reciente“, *Archivo español de arqueología* 73.181-182 (2000): 273-78; F. Larché et al., *Le Qasr al-Bint de Pétra: L'architecture, le décor, la chronologie et les dieux* (Paris: Éditions Recherches sur les Civilisations, 2003); J. Moralee, „For Salvation's Sake“: *Provincial Loyalty, Personal Religion, and Epigraphic Production in the Roman and Late Antique Near East* (London: Routledge, 2004), 86; W. D. Ward, „The 363 Earthquake and the End of Public Paganism in the Southern Transjordan“, *Journal of Late Antiquity* 9.1 (2016): 132-70, at 138-39.

²³ Larché, *Qasr al-Bint*, 109.

[#] Betilj – *betyl* – božanstvo u kamenu koje je štovano u Petri, Jordanu. (op. prevodioca).

²⁴ G. Avni, *The Byzantine-Islamic Transition in Palestine: An Archaeological Approach* (Oxford: Oxford Univ. Press, 2014), 191, 268-71, 283-85; Joannes Moschus, *Pratum Spirituale*, in *Patrologiae cursus completus: Series graeca*, 161 vols. in 166 (Paris: J.-P. Migne, 1857-1866), 87 (ll. 3023-26), tr. J. Wortley as *The Spiritual Meadow* (Kalamazoo, MI: Cistercian Publications, 1992), 129; F. R. Trombley, *Hellenic Religion and Christianization*, c. 370-529, 2 vols. (Leiden: E.J. Brill, 1993), 2: chap. 11.

²⁵ F. de Blois, „Naṣrānī (Ναζωραῖος) and ḥanīf (ἔθνηκός): Studies on the Religious Vocabulary of Christianity and of Islam“, *BSOS* 65.1 (2002):1-30; za hrišćansko razgraničenje sebe od mnogobožaca, vidi H. Remus, „The End of 'Paganism'?“, *Studies in Religion/Sciences religieuses* 33.2 (2004): 191-208, esp. 195-96; D. G. Horrell, „Race', 'Nation', 'People': Ethnic Identity-Construction in 1 Peter 2.9“, *New Testament Studies* 58.1 (2012): 123-43; J. M. Lieu, *Christian Identity in the Jewish and Graeco-Roman World* (Oxford: Oxford Univ. Press, 2004), chap. 8.

U kasnoj mekkanskoj *suri al-A'rāf*, 7:65-66, Bog je poslao poslanika Hūda ljudima iz plemena 'Ād da im kaže: „Allahu robujte, vi drugog boga osim Njega nemate, zar se ne bojite?“ Skup onih koji su bili *kafarū* odgovorili su „da su na drevnog poslanika gledali kao na budalu i lažljivca“ (za poricanje panteona bogova). U *suri al-An'ām* (6) iz otprilike istog razdoblja, Muhammedovi protivnici su kažnjeni: oni koji su bili *kafarū*, odbacili su Poslanikove propovijedi o monoteističkim poslanicima kao „izmišljotine naroda davnašnjih“ (6:25). Također je u Kur'anu osuđeno pridruživanje Allahu (*širk*) drugih božanstava u panteonu kao oblik bezbožništva (*kufr*) (*Āl 'Imrān*, 3:151, u cjelosti: „Mi ćemo uliti strah u srca onih koji neće da vjeruju zato što druge Allahu (*ašrakū*) ravnim smatraju, o kojima On nije objavio ništa; Džehennem će njihovo boravište postati, a grozno će prebivalište nevjernika biti“), gdje se *kafara* izjednačava sa *ašraka* ili pripisivanjem božanskih članova porodice ili saradnika Bogu, a u *sūri al-Mā'ida*, 5:90, zabranjuje se poštovanje stojećeg kamenja (*nuṣub*). Suprotno tome, Bog u Kur'anu je jedinstven i različit od bilo čega drugoga (*al-Ikhlās*, 112). Koncept *širka* može doći od Sabijaca u Jemenu i može se zasnivati na analogiji dijeljenja (elita Ḥimjarita imala je vlastitu monoteističku revoluciju od 380. n. e. i tako je razvila polemiku protiv politeizma).²⁶

Kako Kur'an opisuje situaciju u Mekki, pagani su na *Ka'bu* gledali kao na Panteon, protivno insistiranju Kur'ana da taj hram treba biti posvećen samo Bogu-Stvoritelju, Allahu, kao mjesto monolatrije (*al-Džinn*, 72:18-19): „Džamije su Allaha radi, i ne molite se, pored Allaha, nikome! A kad je Allahov rob ustao da mu se pomoli, oni su se u gomilama oko njega tiskati stali.“ Ovo sličići situaciji u Rawwāfi u drugom stoljeću, gdje je brigada Thamud, koja je služila kao *limitanei* ili granična straža za rimskog guvernera u Bostri, ostavila dvojezične aramejske i grčke natpise u hramu posvećenom Alāhā / Theos. Jedan natpis glasi: „Hram koji je Shiddat, svećenik Božiji [Alāhā], sin Megida, koji je iz Rabatoa, stvorio za Boga... uz ohrabrenje našeg gospodara guvernera“; drugi, „Za dobrobit [Marka] Aurelija Antonija i Lucija Aurelija [Verusa]... Ovo je hram koji je napravila brigada Thamud.“²⁷ Ovo je mjesto, međutim, jedino arheološko potvrđivanje jedinstvenog hrama za Alāhā (naime, Allah na hidžaskom arapskom jeziku) u predislamsko doba, iako stotine nabatejskih i safaitskih natpisa sadrže teoforična imena koja se odnose na njega.

Prema Kur'anu, mekkanski pagani priznavali su Allaha kao Boga Stvoritelja („A da ih upitaš: 'Ko je

²⁶ H. Hayajneh, „The Usage of Ancient South Arabian and Other Arabian Languages as an Etymological Source for Qur'ānic Vocabulary“, u: *New Perspectives on the Qur'an: The Qur'an in Its Historical Context 2*, ed. G. S. Reynolds (Abingdon, UK: Routledge, 2011), chap. 5, at 139-40; I. Gajda, „Remarks on Monotheism in Ancient South Arabia“, in *Islam and Its Past: Jahiliyya, Late Antiquity, and the Qur'an*, ed. C. Bakhos and M. Cook (Oxford: Oxford Univ. Press, 2017), chap. 8.

²⁷ Vidi M. C. A. Macdonald et al., „Arabs and Empire before the Sixth Century“, u: *Arabs and Empire before Islam*, ed. G. Fisher (Oxford: Oxford Univ. Press, 2015), 11- 89, at 50-51, 55-56; M. C. A. Macdonald, „On Saracens, the Rawwafah Inscription and the Roman Army“, u: isto, *Literacy and Identity in Pre-Islamic Arabia* (Farnham, UK: Ashgate, 2009), chap. 8.

stvorio nebesa i Zemlju', sigurno bi rekli: 'Allah!'" (*Luqmān*, 31:25), ali učinili su ga dijelom panteona sa božanskim saradnicima i rođacima. Možda je ispravan argument G. R. Hawtinga i Patricie Crone da je pogrešno razmišljati o Allahu pagana kao o *deus otiosus* ili „Vrhovnom bogu“ u smislu viktorskog i poimanja ranog dvadesetog stoljeća o evoluciji religije.²⁸ Međutim, on je na neki način izvanredan, nedostaje mu mnogo hramova, ali je obilno prisutan u teoforičnim imenima. S obzirom na dugo i često poistovjećivanje Zeusa sa božanstvima sjeverne Arabije poput Dušare u Transjordaniji, Siriji i drugdje, vjerovatno je da je za preostale pagane u šestom i sedmom stoljeću Allah bio glavni bog, po analogiji sa Zeusom.

Politeizam sjeverne Arabije osuđuje se u *suri al-Nadžm*, 53:19-23: „Šta kažete o Allātu i al- 'Uzzu i Manatu, trećem, najmanje cijenjenom božanstvu? Zar su za vas sinovi, a za njega kćeri? To bi tada bila podjela nepravедna. To su samo imena koja ste im vi i vaši preci nadjenuli“, dodajući u *āyetima* 26-27: „A koliko na nebesima ima meleka čije posredovanje nikome neće biti od koristi, sve dok Allah to ne dozvoli onome kome On hoće i u korist onoga kojim je zadovoljan. Oni koji ne vjeruju u onaj svijet nazivaju meleke imenima ženskim.“ Kao što sam tvrdio i ranije, ovo je ista vrsta kasnoantičkog argumenta kao što je i Augustin Hippo u svojoj knjizi *De civitate Dei contra paganos* iznio, da su pagani, poput neoplatonista koji su prepoznali prvo načelo i koji su bogove nazivali anđelima, mogli i trebali postati monoteisti usvajanjem hrišćanske angeologije koja ih je svela na bića kojima nedostaje autonomija: „Ako platonisti radije anđele nazivaju bogovima, a ne demonima, i ubrajaju ih među one koje je - kako je njihov utemeljitelj i gospodar Platon tvrdio - stvorio vrhovni Bog, neka to kažu ako žele; jer se ne smijemo truditi oko puke verbalne kontroverze.“²⁹

Crone sugerise da *sura al-Nadžm*, 53:19-27, svoje protivnike prikazuje kao „paganske monoteiste“, jer kaže da su boginje konfigurirali u anđele.³⁰ Ako je ona u pravu, ovo je još jedan razlog da se *kāfir* ne prevodi kao „bezbožnik“ ili „nevjernik“. Međutim, možda ćemo morati nijansirati njen argument. Ako bi bogovi imali anđele u politeističkom okruženju, to ne znači nužno da je to korak ka monoteizmu. Pristalice bliskoistočnih religija u helenističkom i kasnoantičkom periodu rutinski su tvrdile da su bogovi imali božanske izaslanike ili anđele, koji su i sami bili predmeti obožavanja.

²⁸ Hawting, *Idea of Idolatry*, 30-33; P. Crone, *The Qur' ānic Pagans and Related Matters: Collected Studies in Three Volumes* (Leiden: Brill, 2016), 1: 79-82.

²⁹ Augustine, *The City of God against the Pagans*, ed. and tr. R. W. Dyson (Cambridge: Cambridge Univ. Press, 1998), 9.23; vidi: Cole, *Muhammad*, 61, 260.

³⁰ P. Crone, „The Religion of the Qur' ānic Pagans: God and the Lesser Deities“, u: Crone, *Qur' ānic Pagans and Related Matters*, 52-101.

Vidi: Teixidor, *Pagan God*, 14-15; S. L. Allen, *The Splintered Divine: A Study of Ištar, Baal, and Yahweh Divine Names and Divine Multiplicity in the Ancient Near East* (Berlin: De Gruyter, 2015), 232 n. 106; A. Al-Azmeh, *The Emergence of Islam in Late Antiquity: Allāh and His People* (New York: Cambridge Univ. Press, 2014), 294; R. Cline, *Ancient Angels: Conceptualizing Angeloi in the Roman Empire* (Leiden: Brill, 2011).

U predkršćanskoj Palmiri bog Bel je imao Malakbela ili anđela, od kojeg su lokalni stanovnici napravili predmet obožavanja. Isto tako, većim dijelom sirijski bog Baalšemim ili Gospodar nebesa imao je anđela. U sirijskom gradu Maloula, aramejski natpis transliteriran u grčko pismo i datiran iz 107. g. n. e., govori: kaže Teixidor o „*mal'ak el-'aliyan*“, tj. o „anđelu boga Svevišnjeg“.³¹

U Kur'anu se podrazumijeva da su pagani Allaha učinili ocem triju božica. Takve porodične veze tipične su za panteone, kao kod Dodekateona u Partenonu u Atini, gdje je sama Atena smatrana Zevsovom kćerkom, a Posejdon njegovim bratom. Govornici arapskog jezika Transjordanije, koja je bila kulturno povezana s Hidžazom, možda su još uvijek znali ostatak Zeusovih obožavatelja grkofona i ostalih božanstava s Olimpa u šestom stoljeću kao prikrivanje lokalnih figura. Kao što je Ahmad al-Džallad pokazao, trop kćeri Božije postojao je u drevnoj Arabiji, gdje na jednom natpisu stoji Allāt kćerka borilačkog boga-zvijezde, Roḏaw. S obzirom na to da se u rimsko doba u Transjordaciji i Siriji Allāt poistovjećivala s Atenom, Zeusovom kćerkom, a Zeus bi zauzvrat bio poistovjećen s Allahom, helenski je utjecaj možda dijelom bio odgovoran za vjerovanje koje se podrazumijeva u Kur'anu, da je Allāt Allahova kći.³²

Smisao „obožavanja bogova“ za *k-f-r* podvučen je u *suri al-Baqari*, 2:257: „Allah je zaštitnik onih koji vjeruju, i On ih izvodi ih iz tmina na svjetlo. A onima koji su *kafarū* - zaštitnici su *Tāghūt*, i oni ih odvođe sa svjetla na tmine.“ *Tāghūt* je posuđenica od Ge'eza koja znači „novi ili tuđi bog“ ili „idol“ i, što je zanimljivo, u ovom kur'anskom *āyetu* se tretira kao množina koja odgovara brojnim pokroviteljima.³³ Vjerovanje u politeističku religiju nije, ispravno govoreći, nevjerovanje, već pogrešna vrsta vjerovanja sa stanovišta Kur'ana. To nije optužba za ateizam. Takvi vjernici ne samo da su posvećeni politeisti, već su i militantni: „Vjernici se bore na Allahovom putu, a nevjernici (*alladhīna kafarū*) se bore na putu šejtanovom (*Tāghūt*). Zato se borite protiv šejtanovih štićenika, jer je šejtanovo lukavstvo zaista slabo.“ (*al-Nisā'*, 4:76)

³¹ Vidi: Teixidor, *Pagan God*, 14–15; S. L. Allen, *The Splintered Divine: A Study of Ištar, Baal, and Yahweh Divine Names and Divine Multiplicity in the Ancient Near East* (Berlin: De Gruyter, 2015), 232 n. 106; A. Al-Azmeh, *The Emergence of Islam in Late Antiquity: Allāh and His People* (New York: Cambridge Univ. Press, 2014), 294; R. Cline, *Ancient Angels: Conceptualizing Angeloi in the Roman Empire* (Leiden: Brill, 2011).

³² A. Al-Jallad: „U Kur'anu su pagani Allata smatrali Allahovom kćerkom. U #Safaitic, Allāt je kći Roḏawa, kao u sljedećoj molitvi - AWS 283: *Allāt bent Roḏaw falleḫi mes-sanat haḫ-harb* 'Allat kći Roḏawa, izbavi (nas) iz ratne godine“.
<https://twitter.com/Safaitic/status/998874501625663488>; for the identification of Zeus and Allah, vidjeti: Z. T. Fiema et al., „Provincia Arabia: Nabataea, the Emergence of Arabic as a Written Language, and Graeco-Arabica“, u: Fisher, *Arabs and Empires*, chap. 8, at 424.

³³ M. Kropp, „*Beyond Single Words: Mā'ida – Shaytān – jibt and tāghūt. Mechanisms of Transmission into the Ethiopic (Gə'əz) Bible and the Qur'ānic Text*“, u: *The Qur'ān in Its Historical Context*, ed. G. S. Reynolds (London: Routledge, 2008), 204–16.

وَأَوَّلُ قِيَامَتِ هَيْبَتِنِ أَيُّ وَكُونِشِ بَرِي بِرَيْتِهَ قَاوُشَهَ قَبِيصَهَ

أُولَئِكَ كَمْ قَوَانِدَهَ يَادِ قَلْبِي وَجَمْعِ الشَّمْسِ وَالْقَمَرِ وَجَمَلِ خَلَائِقِ
فَوْزِ قَوْلِنِ دَنْ جَاءَ رَيْسَهَ لِي بُولِ فَتَهَ دَرِ زَرْزَرَهَ بِيَهَ قِيَامَتِ دِيَهَ زَارِ

وَأَوَّلُ قِيَامَتِ هَيْبَتِنِ أَيُّ وَكُونِشِ بَرِي بِرَيْتِهَ قَاوُشَهَ قَبِيصَهَ

ILUSTRACIJA – „Bogu se zaklinju u najnaporniju zakletvu da neće uskrsnuti mrtve... Pokazat će im ono oko čega su se razilazili i naučit će one koji *kafure* da su lažljivci“ (al-Na 38l 16: 38–39). Spoj sunca i mjeseca na Sudnjem danu. Anonim, Ahwāl al-Qijām. Osmanski Istanbul ili Bagdad, kraj 16. stoljeća. © Staatsbibliothek zu Berlin, gospoda Or. Listopada 1596, f. 26v; Hürrije i stanovnici raja. Anonimus, Mi'rajnāma. Vjerojatno Herat, oko 1436. © Bibliothèque nationale de France, Pariz, Suppl. Turc 190, f. 49r; Kazne u paklu. Anonim, Ahwāl al-Qijāma. Osmanski Istanbul ili Bagdad, kraj 16. stoljeća. © Besplatna knjižnica, Philadelphia, T

سَمِعَ سَمِعَ سَمِعَ
سَمِعَ سَمِعَ سَمِعَ
سَمِعَ سَمِعَ سَمِعَ
سَمِعَ سَمِعَ سَمِعَ

ILLUSTRATION - "They swear the most strenuous of their oaths by God that he will not resurrect the dead... He will show them that about which they differed and will teach those who *kafarū* that they are liars" (al-Nahl 16:38-39); The conjunction of the sun and the moon on the Day of Judgment. Anonymous, Ahwāl al-Qiyāma. Ottoman Istanbul or Baghdad, late 16th century. © Staatsbibliothek zu Berlin, Ms. Or. Oct. 1596, f. 26v; The *huris* and inhabitants of paradise. Anonymous, Mi'rājnāma. Probably Herat, circa 1436. © Bibliothèque nationale de France, Paris, Suppl. Turc 190, f. 49r; The punishments in hell. Anonymous, Ahwāl al-Qiyāma. Ottoman Istanbul or Baghdad, late 16th century. © Free Library, Philadelphia, T5.

POBUNA I LIBERTINIZAM

Pagani s kojima je Muḥammed, a. s., debatirao prikazani su kao da negiraju tjelesno uskrsnuće i Eshaton: „Oni se zaklinju Allahom, najtežom zakletvom: 'Allah neće oživjeti onoga koji umre!' A hoće, to je Njegovo obećanje koje će se, doista, ispuniti - samo što većina ljudi ne zna - da bi im objasnio ono oko čega su se razilazili i da bi saznali oni koji su *kafarū* da su lašci bili.“ (*al-Naḥl*, 16:38-39). U vezi s kur'anskim predviđanjem Sudnjeg dana, govori se (*al-Anbiyā'*, 21:97): „i približi se istinita prijetnja, tada će se pogledi nevjernika (*alladhīna kafarū*) ukočiti. 'Teško nama, mi smo prema ovome ravnodušni bili; mi smo sâmi sebi nepravdu učinili!'“ Inače, priznaje im se da su vjernici u svojoj tradiciji; kad pitaju kada će već jednom Sudnji dan ili Velika pobjeda, odgovara im se: „Reci im: 'Na Sudnjem danu, kada onima koji su *kafarū* (nisu vjerovali) neće ništa koristiti to što će tada vjerovati (*īmānuhum*) i kada im se nimalo vremena neće dati'“ (*al-Sadžda*, 32:29). Budući da je dopušteno da imaju vjeru, oni nisu nevjernici strogo govoreći, i prevođenje ovih riječi „vjera nevjernika neće im koristiti“ bilo bi samo po sebi kontradiktorno. Iako ih se ne optužuje za nevjeru, oni su, međutim, lažljivci i zločinci, nepošteni i pobornici zla (*Al-Nisā'*, 4:16768). Osim što su ih označili kao „zlikovce“ (jednina *zālim*), oni su i „moralno raspušteni“ (*fāsiqūna*), jer netačno odgovaraju na Božije riječi (*al-Baqara*, 2:26). U istom smislu, kaže se za Muḥammedove monoteističke sljedbenike: „Allah je nekima od vas pravo vjerovanje omilio, i u srcima vašim ga lijepim prikazao, a nezahvalnost (*kufr*) i neposlušnost (*fusūq*) vam omrazio“ (*al-Hudžurāt*, 49:7).

„Buntovnik“ je jedno značenje korijena *k-f-r*. U priči o tome kako je Lucifer pao (*al-Baqara*, 2:34) kaže se: „A kada rekosmo melekima: 'Poklonite se Ademu!' - oni se pokloniše, ali Iblis ne htjede, on se uzoholi i posta (*kāfirīna*).“ Aktivni particip ovdje ne uključuje nevjeru već neposlušnost. Đavo (Iblīs, < grč. διάβολος) nije optužen za odbacivanje postojanja ili jednosti Boga već za odbijanje božanskog poretka da se pokloni prvom čovjeku. Zaista, u *āyetu* 2:30 *meleci* su prikazani kako se prepiru s Bogom o tome da će stvaranje Adema dovesti do previranja što implicira da se *Šejtan* razišao s Bogom ne zato što nije vjerovao, već zato što je imao pozitivan, ali pogrešno vođen motiv – on se s njim razišao oko mudrosti otvaranja Pandorine kutije.³⁴

Povezanost izraza s bezbožnošću ili libertinizmom[#] jasna je u *sūri Nūḥ*, gdje se u *āyetu* 71:27 za protivnike patrijarha kaže: „jer, ako ih ostaviš, oni će robove Tvoje u zabludu zavoditi i samo će

³⁴ Za ovaj odlomak i rabinske jevrejske paralele vidjeti L. N. B. Chipman, „Adam and the Angels: An Examination of Mythic Elements in Islamic Sources“, *Arabica* 49.4 (2002): 429–55.

[#] *Libertinizam* - (franc. *libertin* = libertinac, slobodoumnik), etičko-socijalna ideologija 17. stoljeća koja se protivila kršćanskom moralu, zagovarajući slobodu kao odsutnost zakona (op. prevodioca).

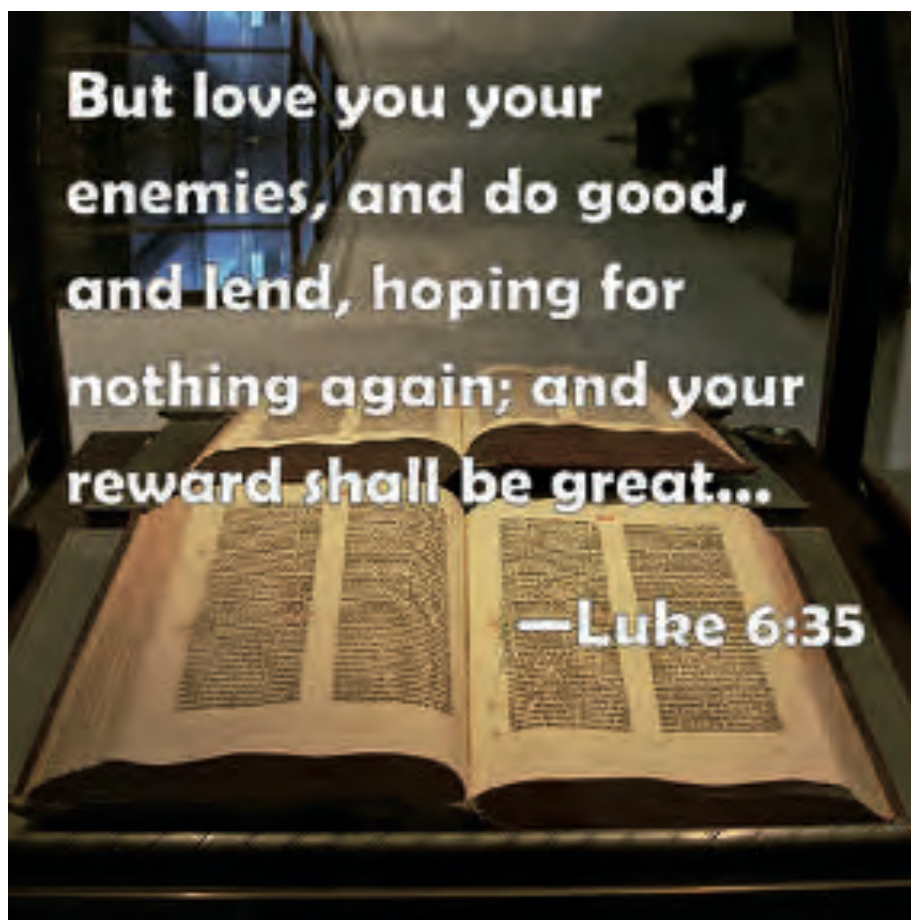
grješnika i nevjernika rađati! (*fādžiran kaffāran*).“ Ovdje se *kufir* poistovjećuje s bezbožništvom, kojeg su grkofonski kršćani u svojim polemikama protiv pagana nazivali ἀσέβεια.³⁵ Isto tako, u *suri al-Taḥrim*, 66:10, Bog je od supruge *Nūḥa* (Noa) i *Lūṭa* (Lota) učinio primjer lekcije za one koji su *kafaru* zbog sklonosti ovih žena prema paganskom društvu nad svojim muževima. Razlog naveden u 2 Pet 2:6 za nesreću koja je zadesila stanovništvo Sodome i Gomore je taj što su živjeli nečistim životom (ἀσέβειον), što otprilike opisuje značenje *kufra* u Kur'anu, 66:10.

ILUSTRACIJA ~ *Nūḥ gradi arku*. Crusader Biblija, ca. 1244.–1254., Muzej knjižnice Morgan, MS M.638, fol. 2v, Pariz, Francuska.
 ILLUSTRATION ~ *Noah Builds an Ark*, ca. 1244–1254, The Morgan Library Museum, MS M.638, fol. 2v, Paris, France.

³⁵ Athanase d'Alexandrie, *Contre les païens*, ed. and tr. P. T. Camelot, 2nd ed. (Paris: Cerf, 1977), 100 and passim.

Kao što su al-Khalil i Ibn Manzūr primijetili, jedno značenje prostog glagola *kafara* je „biti nezahvalan“ i u tome nalikuje srodnom sirijskom. U *suri al-Šū'arā'*, 26:18, faraon je prekorio Musa, a. s., zbog njegovog protivljenja, rekavši: „Zar te među nama nismo odgojili dok si dijete bio i zar među nama tolike godine života svoga nisi proveo?“ I dodaje: „i uradio si nedjelo koje si uradio i još si nezahvalnik (*kāfirīna*).³⁶ Bog se obraća čovječanstvu: „Sjetite se vi Mene, pa ću se i Ja sjetiti vas, i zahvaljujte Mi, i na blagodatima Mojim nemojte neblagodarni biti! (*takfurūni*)“ (*al-Baqara*, 2:152). Ovdje su konotacije za riječ „nedjelo“ i „nezahvalnik“ pohvaljeni antonimi vrlina. Ovaj smisao ovog izraza mogao bi se uporediti s novozavjetnim stihom Luka, 6:35: „Ali volite svoje neprijatelje, činite dobro i posuđujte, ne očekujući ništa zauzvrat. Vaša će nagrada biti velika, a vi ćete biti djeca Svevišnjega; jer je dobar prema nezahvalnicima (ἀχαρίστους).“ U jeziku Peshiṭṭa, izraz „nezahvalan“ preveden je srodnim izrazom arapskog *k-f-r*.

ILUSTRACIJA - *Luka, 6:35*: „Ali volite svoje neprijatelje, činite dobro i posuđujte, ne očekujući ništa zauzvrat...“

ILLUSTRATION - *Luke 6:35*: “But love your enemies, do good, and lend, expecting nothing in return...”

³⁶ Hawting, *Idea of Idolatry*, 49.

ILUSTRACIJA – Sulejmana su pratili demoni (*sayāfīn*) koji su učili magiju. Str. 10a Kralj Sulejman sjedi na svom prijestolju nošen demonima ...; str. 50a Kralj Sulejman sa svojim čarobnim pečatom (pečatom) i demonom ...; str. 124b kralj Sulejman u društvu anđela, demoni i letećih ptica..

ILLUSTRATION – Solomon was accompanied by demons (*shayātīn*) who taught magic.. Fol. 10a King Solomon seated on his throne carried by demon...; fol. 50a King Solomon with his magic seal (signet) and a demon...; fol. 124b King Solomon in the company of angels, demons, and flying birds...

BOGOHULJENJE

Kontroverzni odlomak u *suri Al-Baqara*, 2:102, pruža dalji smisao glagola. Kur'an osuđuje one u doba *Sulaymāna* (Salomona) koji su slijedili demone (*šayāṭīn*) i pravili magiju. Ističe se da sâm Solomon nije počinio *kufr*, iako se u kasnoantičkoj narodnoj tradiciji smatralo da je bio sposoban kontrolirati duhove i demone. Demoni su bili krivi što su inače neuvredljiva učenja koristili u zle svrhe, pretvarajući ih u crnu magiju, tako da su bili *kafarū* (A. J. Arberry to prevodi kao „nevjerovali“). Od čega se, međutim, sastojao ovaj čin? Čini se da to nije bilo poricanje bilo čega, već je to bila bogohulna aktivnost. Ljudi su bili nestrpljivi da uče od dva anđela Babilona, *Hārūt* i *Mārūt*, koji su onda to oskrnavili pretvarajući svoje učenje u mračne vještine kako bi razdvojili supružnike jedne od drugih. Uputa demona je više štetila nego što je ljudima koristila, a okretanje kultu koštao ih je gubitka bilo kakvog rajskog dodira.

Hārūt i *Mārūt* su dva zoroastrijska nebeska duha, *Haurvatāt* i *Ameretāt*. Ove emanacije vrhovnog božanstva, Ahura Mazde, su simboli cjelovitosti i besmrtnosti.³⁷ Naprimjer, u Mlađoj Avesti, *Jašt* 19, 95-96, posljednji dani tokom kojih će se svijet obnoviti opisani su ovako: „Zla misao će biti pobijedena, dobra misao će je nadvladati... Nebeski duhovi Integritet (*Haurvatāt*) i Besmrtnost (*Ameretāt*) pobijedit će demone gladi (*Šud*) i žeđi (*Taršna*).“³⁸ Dva nebeska duha povezana s protivnicima među demonima, koji simbolizuju ljudske tjelesne žudnje poput gladi i žeđi, možda su služila kao inspiracija za motiv Kur'ana da su đavoli zloupotrijebili svoja učenja kako bi zadovoljili požudu. Štaviše, *Ameretāt* je povezan s biljkama, plodnošću i drvetom života. U Kur'anu se vjerovatno ukazuje na niz savremenih zoroastrijskih ideja u doba *Sulaymāna*. Do preuzimanja ovog motiva u vrijeme hebrejskog monarha moglo je doći kao asocijacija na kasnoantičko doba *Sulaymāna* s majstorstvom duhova ili demona, što je izraženo u kur'anskim poglavljima.³⁹

³⁷ „Hārūt and Mārūt“ (W. M. Brinner), *Encyclopaedia of the Qur' ān*, ed. J. D. McAuliffe, 6 vols. (Leiden: Brill, 2001–2006), 2: 404–5; „Hārūt and Mārūt“ (A. Sh. Shahbazi), *Encyclopaedia Iranica*, 2012 (2003), [http:// www.iranicaonline.org/articles/harut-and-marut](http://www.iranicaonline.org/articles/harut-and-marut). Oba članka naglašavaju tumačenje „palog anđela“, za koje ne vjerujem da ga podržava stvarni tekst Kur'ana.

³⁸ H. Humbach and P. R. Ichaporia, *Zamyād Yasht: Yasht 19 of the Younger Avesta. Text, Translation, Commentary* (Wiesbaden: Harrassowitz, 1998), 170 (Zbog jasnoće modificirao sam prijevod); također vidjeti: M. Boyce, *A History of Zoroastrianism: The Early Period, 2nd printing* (Leiden: E.J. Brill, 1989), 204–6; J. Darmesteter, *Haurvatāt et Ameretāt: Essai sur la mythologie de l'Avesta* (Paris: A. Franck, 1875), 9–10.

³⁹ „Sulaymān b. Dāwūd“ (J. Walker-[P. Fenton]), *Encyclopaedia of Islam*, Second Edition (Leiden: Brill, 1960–2004), 9: 822–24; T. S. Cason, „Creature Features: Monstrosity and the Construction of Human Identity in the Testament of Solomon“, *Catholic Biblical Quarterly* 77.2 (2015): 263–79; P. A. Torijano, „Solomon and Magic“, and G. Langer, „Solomon in Rabbinic Literature“, u: *The Figure of Solomon in Jewish, Christian, and Islamic Tradition: King, Sage and Architect*, ed. J.

Kod kasnoantičkih grčkih kršćanskih autora, crna magija bila je povezana s bogohulstvom (što je izvorno značilo klevetanje [Boga]). U svojoj „Homiliji 10 na 2. Timoteju“, Jovan Zlatousti (oko 349-407 n. e.) napisao je: „Živimo tako da se Božije ime ne huli (βλασφημεῖσθαι).“ Među brojnim primjerima na koje on ukazuje kako kršćani bogohule, jer nisu ispunjavali svoje ideale, bile su riječi: „vaše augorije, vaši znakovi, vaša sujevjerna pobožnost... vaše čaranje, vaše magične (μαγεία) umjetnosti.“⁴⁰ Kako bi bilo kad bismo na ovaj način preveli *al-Baqarah*, 2:101?

Pratili su ono što su demoni recitovali u carstvu *Sulaymāna*. Sam *Sulaymān* nije bio bogohulnik, ali demoni su bili hulitelji, učeći ljude magiji i onome što je otkriveno dvojici arhangela Babilona, *Haurvatātu* i *Ameretātu*. Ali njih dvoje pazili su da nikoga ne nauče, a da ih ne bi upozorili: ‘Mi smo potencijalna zabuna u vjeri (*fitna*), zato nemojte pasti u bogohuljenje.’ Od njih su naučili kako mogu rastaviti muža od žene [...].

ILUSTRACIJA – Zakariyā Ibn Muḥammad al-Qazwīnī, *Kitāb 'Adā'ib al-makhlūqāt wa-gharā'ib al-mawjūdāt* (Čudesna stvaranja, ili doslovno, Čuda stvorenih stvari i čudesni aspekti postojećih stvari), 13. stoljeće.“

ILLUSTRATION – Zakariyā Ibn Muḥammad al-Qazwīnī, *Kitāb 'Ajā'ib al-makhlūqāt wa-gharā'ib al-mawjūdāt* (The wonders of creation, or literally, Marvels of things created and miraculous aspects of things existing), 13th century. and lend, expecting nothing in return...”

Verheyden (Leiden: Brill, 2012), 107-26, 127-42.

⁴⁰ John Chrysostom, „Homiliae X in epistolam secundum ad Timotheum“, *Opera omnia*, u: *Patrologiae cursus completus: Series graeca*, 62: 552; Saint John Chrysostom, *The Homilies on the Epistles of St. Paul, the Apostle, to Timothy, Titus, and Philemon* (Oxford: J.H. Parker, 1854), 81-83.

Ovdje je osuda čarobnjaka i vještica koji se bave nečim što se smatra nekromacija (crna magija), koja je omogućavala onima koji su željeli rastaviti oženjene osobe da to učine tako što su među njih bacali čarolije. Tome su ih podučavali demoni koji su izvrtali i zloupotrebjavali učenja božanski nadahnutih zoroastrijskih anđela.

Kasniji muslimanski komentatori ovog teksta ostali su podijeljeni oko njegovog značenja. Neki su tu anegdotu smatrali da govori o palim anđelima.⁴¹ Drugi su branili anđele da su bili bezgrešni i smatrali su da su demoni, dok su činili dozvoljena čuda, svoja učenja pretvorili u taumaturgiju (opsjenarstvo, obmane, varanje).⁴² Onako kako sam ja čitao ovaj tekst, sâmo učenje anđela ovdje nije osuđeno. Naime, *Sulaymān* nije snosio nikakvu krivicu za svoje vladanje duhovima. O zoroastrijskim nebeskim duhovima govori se s pijetetom, nazivaju ih anđelima, a ne demonima, i prikazuju se kao da im je Bog dao nadahnuće (*unzila*). Anđeli se ponašaju odgovorno utoliko što učenicima daju izričito upozorenje da bi učenje njihovih ezoteričnih podučavanja moglo okrenuti ljude, ako ne budu pažljivi, na tamnu stranu. (Zoroastrizam je naveden u *suri al-Ḥadždž*, 22:17, sa monoteističkim religijama i razlikuje se od paganstva.)

Umjesto toga, problem leži u demonima, koji ne najavljuju upozorenje o tome kako bi ovo tajno učenje moglo rezultirati odlaskom u bezbožnost ili bogohuljenje, i koji očito potiču ljude da zloupotrebjavaju uroke. Odlomak se ne odnosi na odbacivanje Boga ili monoteizma, već na skup vjerovanja i praksi koji vode porijeklo iz anđeoskog nadahnuća, ali su potom izopačeni u sotonske svrhe. Već spomenutim sinonimima „biti moralno raspušten“ i „neposlušan“, možemo tako dodati „huliti“ kao konotaciju pojma *kafara*. Ovaj zaključak potkrepljuje *sura al-Mā'ida*, 5:103, „Bog nije propisao *Baḥīru*, *Sā'ibu*, *Waṣīlu* ili *Ḥāmu*; ali oni koji su *kafarū* kleveću (*yaftarūna 'alā*) Boga, i većina njih nema razumijevanja.“ *Āyet* poriče da je Bog naredio da se deve koriste u paganskim žrtvama i optužuje te pagane da kleveću vrhovno božanstvo. Klevetati Boga izvorno je značenje bogohulstva na grčkom (vidi Matej, 12,31), a moguće je da je arapski frazalni glagol *iftarā 'alā* ovdje *calque* (kalk) na grčkom βλασφημία; izjednačava se s glagolom *kafara*.

Onoliko koliko Kur'an osuđuje one koji su *kāfirūn* na doktrinarnim i moralnim osnovama i usmjerava ih da napuste svoja paganska vjerovanja i prakse, postoji, naravno, i osjećaj da ih se u Kur'anu doživljava kao izvanjskim i antagonistima naspram istinske vjere, dio kojeg prevodioci, koji za *kāfirūn* koriste izraz „nevjernici“, žele prenijeti. Međutim, ja bih rekao da postoji ključna leksička razlika između onoga koji poriče Boga i onoga koji vjeruje u Boga ali Boga pogrešno doživljava.

⁴¹ J. C. Reeves, „Some Parascriptural Dimensions of the ‘Tale of Hārūt wa-Mārūt‘“, *JAOS* 135.4 (2015): 817–42.

⁴² Abd al-Ghanī al-Nābulusī, *Burhān al-thubūt fi tabri' at Hārūt wa-Mārūt*, ed. 'U. A. Zakariyā (Beirut: Dār al-Bashā'ir al-Islāmiyya, 2008), posebno 40-41.

ILUSTRACIJA - Iluminirani Kur'an, Džuz (I), Perzija ili Turska, Safavidi ili Osmanlije, 16./17. Stoljeće. Sotheby's, Lot 23, 23.10.2019.

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ
الْحَمْدُ لِلَّهِ رَبِّ الْعَالَمِينَ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ
يَوْمَ الدِّينِ أَمَّا يَتَعَدُّ وَأَمَّا يَلَسُنَّ
أَهْدِنَا الصِّرَاطَ الْمُسْتَقِيمَ صِرَاطَ الَّذِينَ أَنْعَمْتَ
عَلَيْهِمْ غَيْرِ الْمَغْضُوبِ عَلَيْهِمْ وَلَا الضَّالِّينَ

لَسُنَّ
الْمُذَلِّكَ
لِلْمُتَّقِينَ الَّذِينَ يُو
الصَّلَاةَ وَمِمَّا رَزَقْنَاهُمْ
وَالَّذِينَ يُؤْمِنُونَ

OTPADNIŠTVO/APOSTAZIJA

druga konotacija *kafara* je „otpadništvo“ od vjere. *Al-Tawba*, 9:74, suprotstavlja se onima koji su se tajno pridružili paganima u Meki: „Licemjeri se zaklinju Allahom da nisu govorili, a sigurno su govorili *kufr* riječi i pokazali da su *kafarū*, nakon što su bili prihvatili monoteističku tradiciju (*islāmihim*).“ U Kur'anu se islam ne koristi posebno za religiju poslanika, već za poslaničku monoteističku tradiciju koju drži kroz sve važeće religije.⁴³ U kasnoj antici, s ogromnim utjecajem grčkog, „riječ“ ili λόγος podrazumijevala je sistem religijskog vjerovanja. Dakle, pagan Celsus dao je naslov odbrane helenske religije protiv kršćanstva Λόγος ἀληθής (Istinita riječ). Aramejska riječ za λόγος je *meltā*, prevedena u kur'anski arapski kao *milla*. U *suri Šād*, 38:7, pagani su predstavljeni kao da odbacuju Muḥammedovu poruku, govoreći: „Za ovo nismo čuli u vjeri predaka naših (*al-milla al-ākħira*), ovo nije ništa drugo već namještena laž“ (vjerovatno je ova čudna arapska fraza posuđenica iz grčke upotrebe, kao što je τέλειος λόγος).

Isto tako, kršćani koji su odgovorili na pagansku kritiku, optužili su pagane da slijede lažnog logosa.⁴⁴ Nakon prelaska na kršćanstvo, car Konstantin pozvao je svoje podanike da se okrenu obožavanju jedinog Boga i pokoravaju njegovim zakonima, ali im je dozvolio da, ako žele, zadrže svoja „utočišta lažne Riječi (*pseudologias témeni*)“.⁴⁵ U *suri al-Tawba*, 9:74, slijediti „riječ *kufr*“ postaje sinonim za „praktikovanje politeizma“, a u kontekstu „povratka paganstvu“. Poučno je usporediti ga s 1 Tim 4:1-2: „Sada Duh izričito kaže da će se u kasnija vremena neki odreći vjere (ἀποστήσονται) obraćajući pažnju na lažne duhove i učenja demonu, licemjerjem lažova (ψευδολόγων) čija je savjest pečena vrućim gvožđem.“ Grčki ψευδολόγος, bogatiji od engleskog „lažov“, uključuje praćenje ili izgovaranje lažnog logosa, način života ili strukturu mišljenja koja je iskrivljena neistinom. Vrijedi usporediti ψευδολόγος sa kur'anskom složenice „riječ *kufr*“ (*kalimat al-kufr*), koja otkriva implikaciju arapske riječi o krivovjerstvu. Poput označenih Hidžazija u Kur'anu, rani kršćani koji se spominju u 1. Timoteju potvrđuju ovu lažnu Riječ nakon što su ranije bili vjernici, ali su se potom odmetnuli. Isto tako, srednjoperzijski agdēn, „bez religije“ ili „nevjernik“, nije bio samo izraz koji ocrnjuje nezoroastrijance, već je bio usmjeren posebno prema otpadnicima od Zaratustrine vjere.⁴⁶

⁴³ J. Cole, „Paradosis and Monotheism: A Late Antique Approach to the Meaning of islām in the Quran“, *BSOAS* 82.3 (2019): 405-25.

⁴⁴ M. Edwards, „From Justin to Athenagoras“, u: *Intertextuality in the Second Century*, ed. D. J. Bingham and C. N. Jefford (Leiden: Brill, 2016), 150–62, at 152.

⁴⁵ H. A. Drake, „Constantine and Religious Extremism“, u: *Constantine: Religious Faith and Imperial Policy*, ed. A. E. Sicienski (London: Routledge, 2017), 11-26, at 23.

⁴⁶ J. Mokhtarian, „The Boundaries of an Infidel in Zoroastrianism: A Middle Persian Term of Otherness for Jews,

Nisu samo Muhammedovi vjernici ti koji su se mogli odmetnuti. Kur'an se žali na jevrejsko-paganski sinkretizam u Medini i želje te frakcije Jevreja da se njihova zajednica vrati obožavanju starih bogova. *Al-Nisā'*, 4:51, pita: „Zar ne vidiš one kojima je dāt jedan dio Knjige kako u *Džibt* i *Ṭaghūt* vjeruju, a onima koji su *kafarū* govore: 'Oni su na ispravnijem putu od vjernika'.“ Zaključujem da su to oni koji su dobili „dio“ Biblije, Jevreji, za razliku od kršćana koji su imali i Stari i Novi zavjet. Takve hibridne jevrejsko-paganske prakse dokumentirane su u ranijim stoljećima na Levantu pod vladavinom Rima pa ne iznenađuje da ih je bilo u Medini, na još uvijek paganskim dijelovima Istočnog Rimskog Carstva.⁴⁷

ILUSTRACIJA ~ Bāzil, *Hamla-i haydarī* (prikaz Muhammedova života) - *Ulazak Muhammeda a.s. u Meku i uništavanje idola*. Kašmir, 1808.
© BNF, Manuscripts, perzijski j. 1030 f. 305v-306.

ILLUSTRATION ~ Bāzil, *Hamla-i haydarī* (an account of the life of Muhammad) - *Entry of Muhammad into Mecca and destruction of the idols*. Kashmir, 1808. © BNF, Manuscripts, Persian 1030 f. 305v-306.

Christians, and Muslims“, *Iranian Studies* 48.1 (2015): 99-115.

⁴⁷ Vidi: S. Schwartz, *Imperialism and Jewish Society, 200 b.c.e. to 640 c.e.* (Princeton: Princeton Univ. Press, 2001), chap. 4, o tome kako su se Jevreji paganskog Rimskog carstva pridružili mnogim tradicionalističkim praksama; vidi za raniji period, P. Fredriksen, Paul: *The Pagans' Apostle* (New Haven: Yale Univ. Press, 2017), 45-48; M. Kahlos, *Debate and Dialogue: Christian and Pagan Cultures*, c. 360-430 (Aldershot, UK: Ashgate, 2007), chap. 2, koja sumira nalaze učenjaka iz kasne antike o velikom broju ljudi „između“ koje naziva incerti, koji su slijedili i kršćansku i pagansku praksu.

ILUSTRACIJA ~ Panoramski pogled na Mekku.

ILLUSTRATION - Panoramic View of Mecca.

DOKTRINARNI GRIJESI MONOTEISTA

monoteisti su u Kur'anu uglavnom suprotnost *kafirūnu* kao imenici, kao dvije različite sociološke i teološke zajednice. Međutim, glagol *kafara* je fluidniji i ponekad se primjenjuje na monoteiste. *Al 'Imrān*, 3:167, žali se na one Muhammedove vjernike koji su odbili izaći da brane grad (kasniji komentatori kažu da se *āyet* odnosio na bitku kod Uḥuda 625. godine): „Rečeno im je: 'Dođite, borite se na Allahovom putu, ili se u najmanju ruku branite'. Oni su odgovorili: 'Da znamo da će pravog boja biti, sigurno bismo vas slijedili'. Tog dana bili su bliži *kufri* nego vjeri, utoliko što su na usnama govorili ono što im nije bilo u srcu. A Allah najbolje zna šta oni kriju.“ Glagolska imenica *kufri* ovdje jasno znači licemjerje ili nepoštenje, a ne nevjeru. Ovo nije, kao kod razlike u aktivnom participiju između *kāfira* i vjernika (*mu'min*), ni fiksno ni crno-bijelo niti služi za razgraničenje predmetnih društvenih grupa (usporedi *al-Ghāfir*, 40:14, „Klanjajte se zato Allahu, iskreno Mu ispovijedajući vjeru - pa makar to nevjernicima bilo mrsko“). Glagol *kafara* i apstraktna imenica *kufri* radije postoje na spektru i mogu karakterizirati Muḥammedove vjernike, barem nakratko, kada donesu pogrešnu moralnu odluku. *Kufri* u *āyetu* 3:167 znači „neautentičnost“ ili „loša vjera“. Suprotno tome, vjernici ne mogu biti *kāfirūn*, prosta imenica. Ova razlika između tvrde, nefleksibilne imenice *kāfir* i fluidnog glagola *kafara* primjer je idiosinkratske polisemije, gdje su se glagol i njegove glagolske imenice razvijale u različitim pravcima.⁴⁸

Ključno svojstvo *kāfira* je, kao što smo vidjeli, to da je takva osoba predodređena za pako. *Al-Mulk*, 67:6, glasi: „A one koji poriču (*kafarū bi-*) Gospodara svoga, čeka kazna Džehennema, gdje je užasno boravište!“ Suprotno tome, govoreći o Jevrejima i kršćanima, u *al-'Ankabūt*, 29, nalazimo: „Raspravljajte s duhovnim zajednicama samo na najbolji način, osim onih koji čine nepravdu. Recite 'Vjerujemo u objavu koja nam je poslana i u objavu koja je poslana vama; naš Bog i vaš Bog je Jedan i Njemu se mi klanjamo.“

Prema kršćanskom autoru s kraja sedmog stoljeća, Jakovu iz Edese, „Muḥammed je išao u trgovinu u zemlje Palestine, Arabije i Sirijske Fenicije.“⁴⁹ Muḥammed je tako živio i radio u kršćanskim društvima, gdje je mogao zaimati pošteno iskustvo suvremene kršćanske prakse i vjerovanja. Kur'an pokazuje pozitivne stavove prema kršćanima, a *sura al-Baqara*, 2:62 prima kršćane u Džennet („Oni koji su vjerovali, i Jevreji, i kršćani, i Sabijci, i oni koji su vjerovali u Allaha i Sudnji dan i činili dobra djela, dobit će nagradu kod svoga Gospodara“). Da bi naglasio razliku, Kur'an pokazuje kako Bog obećava

⁴⁸ Ø. Andersen, „Deverbal Nouns, Lexicalization and Syntactic Change“, *Nordic Journal of Linguistics* 30.1 (2007): 55–86, at 69–71.

⁴⁹ Za citat Jakova iz Edese vidjeti R. G. Hoyland, *Seeing Islam as Others Saw It: A Survey and Evaluation of Christian, Jewish and Zoroastrian Writings on Early Islam* (Princeton: Darwin, 1997), 165; isto: „The Earliest Christian Writings on Muḥammad: An Appraisal“, u: *The Biography of Muḥammad: The Issue of the Sources*, ed. H. Motzki (Leiden: Brill, 2000), 276–97, at 281.

Isau, a. s., budućnost kršćana u *suri Āl' Imrān*, 3:55: „I kada Allah reče: 'O *Isa*, dušu ću ti uzeti i k Sebi te uzdignuti i spasit ću te od nevjernika i učinit ću da tvoji sljedbenici budu iznad nevjernika sve do Sudnjeg dana.'“ Svakako, u tome je razlika između starih paganskih Rimljana, koji su progonili Isusa i njegove vjernike, i samih kršćana. Uvijek će postojati, Kur'an obećava, razlika između Isusovih sljedbenika i onih koji su *kafirūn*. Ovo i druga poglavlja sugeriraju mi da se glagolska imenica *kāfir* nikad ne upotrebljava za Jevreje i kršćane.

ILUSTRACIJA – *Isa (Isus) donosi nebesku hranu za svoje učenike.* (Kur'ān 5: 111-115) [usp. Ivan, pogl. 6]. Perzija, Qazvin 1580., list 152v.
© Zbirka Spencer, Pers. ms. 46

ILLUSTRATION – *Isa (Jesus) bringing down heavenly food for his disciples.* (Qur'ān 5:111-115) [cf. John, ch. 6]. Persia, Qazvin 1580, fol. 152v.
© Spencer Collection Pers. ms. 46.

Hawtingov dokazni tekst protiv ovog prijedloga, *al-An'ām*, 6:89, kojim pokušava pokazati da Jevreji i kršćani mogu biti *kafirūni*, nije uvjerljiv. U ovom *āyetu*, Bog je ljudima podario spise, mudrost i proročanstva, ali ako se pokažu nezahvalnim (*fa-in yakfur bihā*), Bog će te darove dodijeliti drugom narodu koji nisu prema tome nezahvalni (*bihā kāfirīna*).⁵⁰ Kao indirektni objekt *kāfirīn bihā*, je frazalna glagolska imenica. Upotreba glagolske imenice za zahvaljivanje među ljudima Knjige, ne razlikuje se od upotrebe samog glagola, što Kur'an ponekad čini. Ovo poglavlje je hipotetično i hiperbolično, upozorava biblijske zajednice da nisu nezaobilazne, ali ih ne kategorizira kao *kafirūn*, što se kao prosta imenica odnosi na proklete pagane, a ne na spašene Jevreje ili kršćane koji obožavaju istog Boga kao i Muḥammed i njegovi sljedbenici. Fred Donner je, po mom mišljenju, uvjerljivo tvrdio da je Muḥammedov pokret bio ekumenski, uključujući nekonvertirane Jevreje i kršćane, te da pravedni Jevreji i kršćani očitito nisu bili kategorizirani kao *kafirūn*. Ja vidim ovdje preklapanje između političkih saveza u Medini i ovog soteriološkog (spasiteljskog) pluralizma.⁵¹

Naučnici su pokušali objasniti zašto Kur'an većinom pokazuje pozitivan stav prema nekim kršćanima (*naṣārā*), ali koristi glagol *kafara* za osudu drugih. François de Blois predlaže tezu da kur'anski *naṣārā* nisu bili u općem smislu kršćani, već su bili sekta jevrejsko-kršćanske vrste koju bi unitaristički Muḥammed mogao odobriti. Međutim, iranski zoroastrijanci upotrijebili su sličnu riječ, izjednačujući se sa Nazarećaninom, i napravili razliku između lokalnih kršćana (*nāsrāye*) Istočne crkve i zapadnih katolika (kršćana).⁵² Problem je u tome što se kršćani u Kur'anu, za razliku od zoroastrijske upotrebe, nikada ne razlikuju terminologijom i nema razloga da se misli da je židovsko-kršćanska sekta postojala početkom sedmog stoljeća.⁵³ Ako je Muḥammed bio peripatetik, kako to tvrde i kršćanski i kasniji muslimanski izvori iz sedmog stoljeća, nemoguće je da je imao uski, provincijski pogled na kršćanstvo i da mu je bila poznata samo neka judaizirana verzija Hidžaza. Dalje, Kur'an (*al-Rūm*, 30:1-6) nudi nadu da će rimski car Heraklije pobijediti svoje iranske neprijatelje i identificira tu prorečenu pobjedu kao trijumf od sâmog Boga, što nema smisla ako se na Konstantinopolj gleda kao na centar paklenih

⁵⁰ Hawting, *Idea of Idolatry*, 49.

⁵¹ F. Donner, *Muhammad and the Believers: At the Origins of Islam* (Cambridge, MA: Harvard Univ. Press, 2010), chap. 2, posebno 69-70; Cole, *Muhammad*, chap. 4.

⁵² Vidi: „Christianity i. In Pre-Islamic Persia: Literary Sources“ (J. R. Russell), u: *Encyclopaedia Iranica*, 2012 (1991), <http://www.iranicaonline.org/articles/christianity-i>; D. N. MacKenzie, „Kerdir's Inscription“, u isto, *Iranica diversa*, ed. C. G. Cereti and L. Paul, 2 vols. (Rome: Istituto Italiano per l'Africa e l'Oriente, 1999), 1: 217-74, Kerdir's inscription in Pahlavi and English on 244-45; Ch. Jullien and F. Jullien, „Aux frontières de l'iranité: 'Nāsrāye' et 'krīstyonē' des inscriptions du mobad Kirdīr. Enquête littéraire et historique“, *Numen* 49.3 (2002): 282-335, tvrdi da su *al-Naṣārā* u sasanitskoj upotrebi lokalni istočni hrišćani unutar carevine, kok su izvan nje „kršćani“ katolici. Vidi također: S. H. Griffith, „Al-Naṣārā in the Qur' ān: A Hermeneutical Reflection“, u: Reynolds, *New Perspectives on the Qur'ān*, 302-21.

⁵³ Vidi: J. C. Paget, *Jews, Christians and Jewish Christians in Antiquity* (Tübingen: Mohr Siebeck, 2010), 369-72; D. Boyarin, „Rethinking Jewish Christianity: An Argument for Dismantling a Dubious Category“, *Jewish Quarterly Review* 99.1 (2009): 7-36; J. E. Taylor, *Christians and the Holy Places: The Myth of Jewish-Christian Origins* (New York: Oxford Univ. Press, 1993).

nevjernika.⁵⁴ Umjesto toga, čini se da je Muḥammed bio uvjeren da su konvencionalni *kalcedoni* i *mijafiziti* još uvijek bili monoteisti, čak i ako su se pomalo udaljili od Abrahamovog λόγος-a.

Treba imati na umu da su rimski kršćani, kad su postali različiti od pagana, naglašavali Božiju jednost te na vratima i nadvratnicima ispisivali εἷς θεός (jedan Bog). Harold Remus primjećuje da se Ambrozije suprotstavio kršćanskom božanstvu, „Svemogućí, jedan, jedini i istiniti (*omnipotenti Deo . . . unusquisque Deum verum . . . solus verus*; Ep. 17.1.“) predodžbama (*simulakrum*) pagana.⁵⁵ Zachariah Scholasticus ispričao je priču o kaznenoj ekspediciji koju je naredio patrijarh Petar III Aleksandrijski (482-489) devedeset godina prije Muḥammedovog rođenja, u grad Menouthis na sjeveroistoku metropole, koji je još uvijek bio središte obožavanja Izide. Našli su se s njim i neki redovnici Tabennesiote iz Canopusa. U jednom prikrivenom hramu, štovaoci starih egipatskih bogova pokušali su sakriti ulaz i sakriti svoje idole i žrtve. Ipak su bili demaskirani, a jedan od monaha je ušao da pronade idole i krvavi oltar. Kao što Trombley primjećuje, Zachariah je napisao da je monah uzviknuo: „Jedan Bog! (imao je *'Alāhā*), jer je time htio reći da je potrebno istrijebiti grešku politeizma.“⁵⁶ Ova anegdota bi mogla biti i kasnije muslimanska, s istom dikcijom.

ILUSTRACIJA - *Cantigas de Santa Maria* - evropski i islamski muzičari u 13. stoljeću sviraju žičane instrumente.
© Madrid, Biblioteca San Lorenzo de El Escorial (Monasterio-Biblioteca-Coleccion).

ILLUSTRATION - *Cantigas de Santa Maria* - European and Islamic musicians in 13th century playing stringed instruments.
© Madrid, San Lorenzo de El Escorial library (Monasterio-Biblioteca-Coleccion).

⁵⁴ Cole, *Muhammad*, 65-66, 157-59.

⁵⁵ Cole, *Muhammad*, 65-66, 157-59.

⁵⁶ Trombley, *Hellenic Religion*, 2:221-22; Zacharie le Scholastique, *Vie de Sévère*, ed. and tr. M. A. Kugener (Turnhout: Brepols, 1993 [1904]), 29. Život Zachariah (Zakariya) od Severusa preživio je samo u sirijskom jeziku. Frank Trombley je naveo sirijsku prazu – nije citirao koptski usklik. Za ovo djelo, vidi: E. Watts, „**Winning the Intracommunal Dialogues: Zacharias Scholasticus’ Life of Severus**“, *Journal of Early Christian Studies* 13.4 (2005): 437-64.

U periodu Medine, Kur'an koristi glagol *kafara* kada započinje govoriti o antagonističkoj grupi među ostalim monoteistima: „Ne vole oni koji su *kafarū*, ni sljedbenici Knjige ni mnogobošci, da se vama od Gospodara vašeg bilo kakvo dobro objavi.“ (*al-Baqara*, 2:105) Neke grupe među biblijskim zajednicama su se politički udružile s militantnim paganima. Hipernim - na primjer, „drvo“ - leksički je nadređen hiponimima, drugom skupu imenica ili fraza pod njegovom rubrikom (npr. „kleka“ i „bagrem“). Ovdje složenica „ljudi Knjige“ ima funkciju fraznog hipernima, koji je leksički nadređen hiponimu „oni koji su *kafurū* među ljudima Knjige“.⁵⁷ Logično govoreći, potreba da se ovaj podskup vjernika u Bibliji identificira kao oni koji su *kafarū* dokazuje da se *kāfir* kao pravilo ne odnosi na Jevreje i kršćane. Odnosno, da su svi Jevreji i kršćani uvijek bili *kafirūn* bilo bi suvišno identificirati ovu grupu „među ljudima Knjige“ kao „one koji su *kafarū*“. Štaviše, ako su svi Jevreji i kršćani bili uvijek *kāfirūn*, onda bi bio besmislen Božiji zavjet Isusu (*Al 'Imrān*, 3:55) „učinit ću da tvoji sljedbenici budu iznad onih koji su *kāfirūn* sve do Sudnjeg dana“. Kršćani nisu *kāfirūni* u uobičajenim okolnostima, kao što ni u uobičajenim okolnostima nisu osuđeni na pakao. Ipak, kao što mogu počinuti smrtne grijehe i tako odstupiti od pravednosti u propast, tako se mogu ubaciti sa ratobornim politeistima protiv Muḥammada i njegovog cilja, i na isti način pridružiti se prokletim.

Al-Bayyina, 98: 6, upozorava: „Oni koji (su *kafarū*) između sljedbenika Knjige i mnogobošci biće, sigurno, u vatri džehennemskoj, u njoj će vječno ostati; oni su najgora stvorenja.“ Iako je uobičajeno da je kasnija muslimanska komentatorska tradicija identificirala ovu grupu kao Jevreje, ne postoji apriori razlog za ovo tumačenje, i podjednako je moguće da su to bili kršćani ili paganski monoteisti. Prevodeći *kafarū* u ovoj frazi kao „paganizirati“, predlažem da se u kontekstu govori o biblijskoj zajednici koja se politički udružila s Muḥammedovim paganskim neprijateljima. Pretpostavljam da Kur'an na to gleda kao na izdaju, a ne kao na herezu.

Čini se da se *sura al-Ḥašr*, 59:2, odnosi na sukob s Muḥammedovim vjernicima, koji je izazvan monoteističkim selom koje se udružilo s paganskom Mekkom. Obraća se Medinlijama i kaže: „Bog je prilikom prvog progonstva iz domova njihovih protjerao one sljedbenike Knjige koji nisu vjerovali.“ Međutim, čini se da sljedeći *āyet*, 59:3, ovaj vojni poraz monoteističkih izdajnika vidi kao spasonosan za njih, utoliko što ih je njihovo prognanstvo poštedjelo da budu u unakrsnoj vatri između Medine i Meke, a čini se da implicira i da su uklonjeni od iskušenja paganiziranja, te vraćeni među spašene: „Da nije bio već odredio da će biti protjerani, Allah bi ih još na ovome svijetu kaznio; ali, njih na onome svijetu čeka patnja u ognju.“ Kao i kod glagola *kafara* općenito, „paganizirati“ je radnja, a ne suština, i oni koji to djelo mogu izvršiti mogu se iskupiti. U tome se razlikuje od imenice *kāfir*, koja se odnosi na osobu koja se mora promijeniti (tj. preobratiti) da bi izbjegla prokletstvo.

⁵⁷ „Hyponymy and Hyperonymy“ (M. L. Murphy), u: *Encyclopedia of Language and Linguistics*, ed. K. Brown, 2nd ed., 2006, <https://www.sciencedirect.com/referencework/9780080448541/encyclopedia-of-language-and-linguistics>.

ILUSTRACIJA - *Širaz* (moguće, anđeli iznad Ka`be u Mekki), stranica iz uništene antologije. Perzija, c. 1410.
© Chester Beatty col. Per 292.2.

ILLUSTRATION - *Shiraz* (possibly, Angels above the Ka`ba in Mecca), folio from a dispersed anthology. Persia, c. 1410.
© Chester Beatty col. Per 292.2.

Kafara se koristi za opisivanje Jevreja i kršćana, kao i Muḥammedovih vjernika i svojevrijednih djelovanja koja također nisu politička izdaja. *Al-Baqara*, 2: 253, tvrdi: „Neke od tih Božijih poslanika odlikovali smo više nego druge. S nekima od njih je Allah govorio, a neke je za više stepeni izdigao. A Isau, sinu Merjeminu, jasne smo dokaze dali i Džibrilom ga podržali. Da je Allah htio, ne bi se međusobno oni poslije njih ubijali, kad su im jasni dokazi već došli, ali oni su se razišli; neki od njih su vjerovali, a neki su poricali. A da je Allah htio, oni se ne bi međusobno ubijali, ali Allah radi ono što hoće.“ Ovdje se osuđuje nasilje među kršćanskim sektama u šestom i sedmom stoljeću.⁵⁸ Vjerovatno da muslimanski spisi nisu ni *mijafizite* ili *kalcedone* smatrali doktrinarno superiornim, pa ih vjerovatno ne razlikuju koristeći izraze „vjerovali“ i *kafarū*. Ovaj potonji izraz se možda koristi za opisivanje kršćanskih sekti koje su se previše udaljile u paganstvo da bi bile prihvatljive za unitarističkog poslanika, poput gnosticizma koji je poricao da su Isus i Marija jeli hranu ili oblike triteizma. Može biti i da su se tokom sasanidske vladavine Levantom, tokom prve trećine sedmog stoljeća, neki pastoralni arapski nominalni kršćani vratili paganstvu. Carski pjesnik Georgios iz Pisidije napisao je da je 622. godine „bataljon dugodlakih Saracena“ - vjerovatno pro-sasanidski arapski *foederati* ili saveznička konjica - došao iz Sirije da napadne vojsku cara Heraklija.⁵⁹ Oni su bili ili tradicionalisti koji su štovali božanstva sjeverne Arabije kao što je Allāt, ili kršćani mijafiziti koji su smatrali da je Carigrad zalutao u herezu i da su se stoga udružili sa Sasanidima. Korisnici sirijskog jezika pozivali su se na svoje doktrinarne neprijatelje riječima iz korijena *k-p-r*.⁶⁰ Iako se kršćani kao takvi u Kur'anu nikada ne nazivaju *kāfirūn*, oni su tada sposobni za djela za koja se koristi glagol *kafara* i koja su na kliznoj ljestvici (baš kao i kod Muḥammedovih kukavičkih vjernika koji su izbjegavali Uhud). Čini se da su mnoga od ovih djela grozni grijesi. Procesni karakter verbalnog oblika korijena primjeren je grješnim radnjama koje je poduzela spašena zajednica na način kako fiksna imenica to nije.

⁵⁸ Vidi: *al-Mā'ida*, 5:14; za kontekst vidjeti: T. E. Gregory, *Vox Populi: Popular Opinion and Violence in the Religious Controversies of the Fifth Century A.D.* (Columbus: Ohio State Univ. Press, 1979); R. Lim, *Public Disputation, Power, and Social Order in Late Antiquity* (Berkeley: Univ. of California Press, 1995); M. Gaddis, *There Is No Crime for Those Who Have Christ: Religious Violence in the Christian Roman Empire* (Berkeley: Univ. of California Press, 2005); Ch. Haas, *Alexandria in Late Antiquity: Topography and Social Conflict* (Baltimore: Johns Hopkins Univ. Press, 2006); Shahîd, *Byzantium and the Arabs in the Sixth Century*; Ph. Jenkins, *Jesus Wars: How Four Patriarchs, Three Queens, and Two Emperors Decided What Christians Would Believe for the Next 1,500 Years* (New York: HarperOne, 2010), chap. 8; T. Sizgorich, *Violence and Belief in Late Antiquity: Militant Devotion in Christianity and Islam* (Philadelphia: Univ. of Pennsylvania Press, 2012), chap. 4.

⁵⁹ Giorgio di Pisidia, *Carmi*, ed. L. Tartaglia (Turin: Editrice Torinese, 1998), 100–102/101–3 (2.2.17–19); G. W. Bowersock, *The Crucible of Islam* (Cambridge, MA: Harvard Univ. Press, 2017), chap. 6; J. Howard Johnston, „Heraclius' Persian Campaigns and the Revival of the East Roman Empire, 622–630“, *War in History* 6.1 (1999): 1–44; W. E. Kaegi, *Heraclius: Emperor of Byzantium* (Cambridge: Cambridge Univ. Press, 2003), 111–31.

⁶⁰ Gallez, „La racine kfr“, 4

ILUSTRACIJA ~ Epifanije: *Da, naravno da je Marijino tijelo bilo sveto, ali ona nije bila Bog. Da, Djevica je doista bila djevica i počašćena kao takva, ali nije nam dana na obožavanje. . . Jer vjekovna pogreška zaborava živoga Boga i poštovanje njegovih stvorenja neće biti bolje od onog što ja činim.*

ILLUSTRATION ~ Epiphanius: Yes, of course Mary's body was holy, but she was not God. Yes, the Virgin was indeed a virgin and honored as such, but she was not given to us to worship . . . For the age-old error of forgetting the living God and worshiping his creatures will not get the bet-ter of me.

"KOLIRIDIJANSKA" HEREZA?

Kur'an takođe koristi glagol *kafara*, na način sličan upotrebi αἵρεσις (hereza) među kršćanskim piscima (npr. Gal 5:20, 1 Kor 11:19). Kasna poglavlja muslimanskog pisma osuđuju grupu za koju se čini da je smatrana kao sinkretičnom kršćansko-paganskom sektom. *Sura al-Mā'ida*, 5:116 glasi: „A kada Allah rekne: „O Isa, sine Merjemin, jesi li ti govorio ljudima: 'Prihvatite mene i majku moju kao dva boga uz Allaha!' - on će reći: 'Hvaljen neka si Ti! Meni nije priličilo da govorim ono što nemam pravo. Ako sam ja to govorio, Ti to već znaš; Ti znaš šta ja znam, a ja ne znam šta Ti znaš; Samo Ti jedini sve što je skriveno znaš.'“ Kur'an ne govori o tim Mariolaterima kao o kršćanima, ali očito opisuje frakciju kršćanstva koja je smatrala da su Marija i Isus bili bogovi, te je moguće da ih je asimilirao s arapskom boginjom *Allāt*, odnosno s jednim od muških bogova sjeverne Arabije.

Ova grupa nalikuje sektu koju je Epifanije opisao u svom Πανάριον (lat. naziv, *Adversus haereses*) kao arapske Koliridane, koji su u četvrtom stoljeću navodno miješali kršćanske motive s nabatejskom religijom.⁶¹ Neki su osporili ovo tumačenje, bilo zato što se čini da je Epifanije imao aktivnu maštu ili zato što su željeli naglasiti polemičke tehnike Kur'ana.⁶² Nedavni rad na apokrifima Uspenja Djevice Marije, napisan u šestom i sedmom stoljeću, ali koji uključuje mnogo ranije materijale, potvrdio je vjerodostojnost nekih Epifanijevih tvrdnji.⁶³ Ako, osim toga, Kur'an govori o pagansko-kršćanskoj sektu u *suri al-Mā'ida*, (5), a ne o uobičajenom kršćanstvu, to bi pomoglo razriješiti napetost u tekstu između njegove pluralističke soteriologije za pravedne kršćane (*al-Baqara*, 2:62) i njegove upotrebe, u *al-Mā'idi*, 5:73, *k-f-r* za opisivanje teološki ekstremnih Isusovih sljedbenika. Iako sekta koju Kur'an osuđuje nije identična onoj koju je opisao Epifanije, njih dvije imaju neke sličnosti, a njegov epitet „Koliridani“ jednako im je dobro ime kao i bilo koje drugo.

Kur'anska osuda ove vjerske grupe paralelna je s onim od Epifanija, koji je napisao: „Da, naravno da je Marijino tijelo bilo sveto, ali ona nije bila Bog. Da, Djevica je zaista bila djevica i počašćena kao takva, ali nije nam dana na obožavanje... Jer vjekovna greška zaboravljanja živog

⁶¹ Epiphanius of Salamis, *Ancoratus und Panarion*, ed. K. Holl, 4 vols. (Leipzig: J.C. Hinrichs, 1915–2006), 3: 475–84 (79: 1–9); *The Panarion, Books II and III: De Fide*, tr. F. Williams (Leiden: Brill, 2013), 2: 640–41, 643 (79: 1–9).

⁶² M. Sirry, „Other Religions“, u: *The Wiley Blackwell Companion to the Qur' ān*, ed. A. Rippin and J. Mojaddedi (Chichester, UK: Wiley Blackwell, 2017), 320–32, at 327–29.

⁶³ S. Benko, *The Virgin Goddess: Studies in the Pagan and Christian Roots of Mariology* (Leiden: E. J. Brill, 1993), chap. 5; S. J. Shoemaker, „Epiphanius of Salamis, the Kollyridians, and the Early Dormition Narratives: The Cult of the Virgin in the Fourth Century“, *Journal of Early Christian Studies* 16.3 (2008): 372–401; A. Kateusz, „Collyridian Déjà Vu: The Trajectory of Redaction of the Markers of Mary's Liturgical Leadership“, *Journal of Feminist Studies in Religion* 29.2 (2013): 75–92.

Boga i štovanja njegovih stvorenja neće me popraviti. Oni su više obožavali i služili stvorenju nego stvoritelju... Ako nije njegova volja da se anđeli štiju, koliko još žena rođeno od Ann... Sigurno se nije rodila drugačije nego inače... Riječ... uzeo meso od svete djevice. Ali sigurno ne od djevice koja se obožava ili ju se pravi Bogom ili da dajemo darove u njeno ime, ili, opet, da učinimo da žene budu sveštenice nakon toliko generacija.“⁶⁴ Melkitski (kalcedonski) aleksandrijski patrijarh Evtihije (u. 940.) također se pobrinuo za ovu temu, tvrdeći da su na saboru u Niceji *marijani* osuđeni zbog držanja da osim vrhovnog Boga postoje još dva boga, Isus i Marija.⁶⁵ Čini se da se Muḥammed sastao s takvom sektom tek na kraju svog života, jer se takva vjerovanja ne spominju do vrlo kasne *sure al-Mā'ida*.

Al-Mā'ida, 5:75, također se čini da kritikuje sličnu herezu: „Mesih, sin Merjemin, samo je poslanik - i prije njega su dolazili i odlazili poslanici - a majka njegova je uvijek istinu govorila; i oboje su hranu jeli. Pogledaj kako Mi iznosimo jasne dokaze, i pogledaj, zatim, njih kako se odmeću.“ Ovaj *āyet* pobija teologiju da su Isus i Marija bili nematerijalni i da im zato nije bila potrebna tjelesna hrana te da je Isus bio besmrtn i nesposoban da stvarno umre. Vjerovatno se, obraćajući ovim „Koliriđanima“, *al-Mā'ida*, 5:73, potvrđuje: „Čine herezu (*kafara*), oni koji govore: 'Allah je jedan od trojice!' A samo je jedan Bog!“ U ovom slučaju je idiosinkratsko Trojstvo vjerovatno ono u kojem su Marija i Isus bogovi, a gdje je Bog na zadnjem mjestu iza još dvije figure. Ako je ova sekta bila nabatejska matrijarhalna tradicija koja je Mariju identificirala s boginjom *Allāt*, možda je Mariju uzvisila iznad druge dvije. U svakom slučaju, *āyet* ne može biti usmjeren na *halkedonske* ili *mijafizitske* kršćane Rimskog carstva, a Kur'an zasigurno osuđuje grupu koju bi glavni kršćani tog doba također smatrali heretičnom, bilo da su u pitanju *koliridani* ili *tritheisti* ili neki drugi.⁶⁶

Al-Mā'ida, 5:72, upozorava: „Čine herezu (*kafara*) oni koji govore: „Bog je - Mesih, sin Merjemin!“ A Mesih je govorio: „O sinovi Israilovi, klanjajte se Allahu, i mome i vašem Gospodaru! Ko drugog Allahu smatra ravnim, Allah će mu ulazak u Džennet zabraniti i boravište njegovo će Džehennem biti; a nevjernicima neće niko pomoći.“ Već smo vidjeli da su „koliriđani“, s kojima se Muḥammed sastao, vjerovali da su i Isus i Marija bili božanstva za sebe. Vjerovatno ovaj *āyet* govori isto, da su ove sekte držale da je božanstvo Isus, što nije kristološka formula koju bi prihvatilo glavno kršćanstvo. Čini se jasnim da glagol *kafara* može značiti i „pasti u herezu“ ili „počiniti herezu toliko ekstremno da se utopi u paganstvo“, te da ovu radnju može izvesti bilo koja od abrahamskih monoteističkih zajednica. Činjenje toga je, prema Kur'anu, smrtni grijeh.

⁶⁴ Epiphanius, *Panarion*, tr. Williams, 2: 640-41, 643 (29.4.6-7, 29.5.3-4, 29.7.2).

⁶⁵ Benko, *Virgin Goddess*, 193.

⁶⁶ C. J. Block, „Philoponian Monophysitism in South Arabia at the Advent of Islam with Implications for the English Translation of 'thalātha' in Qur'ān 4. 171 and 5. 73,“ *Journal of Islamic Studies* 23.1 (2012): 50-75.

ILUSTRACIJA - Perzijska minijatura koja prikazuje poslanika Ibrahima, Perzija, Safavidski period, 16. stoljeće.
ILLUSTRATION - Persian miniature depicting the Prophet Ibrahim, Persia, Safavid, 16th century.

ILUSTRACIJA ~ Spaljivanje paganke iz Endora. Jacob Cornelisz. van Oostanen, 1526. © Rijksmuseum.

ILLUSTRATION - *Burning pagan from Endor*. Jacob Cornelisz. van Oostanen, 1526. © Rijksmuseum.

PAGANI

Sugestivno je da se izraz *kāfir* na taj način blisko približava latinskom izrazu *paganus* onako kako je korišten u kasnoj antici. Remus ukazuje na carsku uredbu iz 416. n. e. (16.10.21.) koja iz vladine službe isključuje „one koji su zagađeni profanom greškom ili zločinom paganskih obreda, to jest nezabošcima (*qui profano pagani ritus errore seu crimine polluntur, hoc est gentiles*).“⁶⁷ Ovaj princip potvrdio je Justinijan (r. 527-565) u svom Zakoniku (1.5.19.), zakon koji se primjenjivao na govornike arapskog jezika u carstvu u Muḥammedovo doba.⁶⁸ *Al-Mā'ida*, 5:103, na sličan način osuđuje paganske obrede žrtvovanja idola kojeg su prakticirali oni koji su *kafarū* i *al-Džum'a*, 62:2, govori o „pročišćavanju“ pagana (*ummiyūna*), što ukazuje na to da ih je paganizam zagađivao.

Dvije riječi dijele niz drugih značenja i konotacija - ruralni, politeista, protivnik, progonitelj, neprijatelj, bogohulnik, potencijalni obraćenik i sagovornik.⁶⁹ *K-f-r* može barem u nekim slučajevima biti iz latinskog posuđenica *paganusa*. Bez obzira na etimologiju izraza *paganus*, krajem četvrtog stoljeća on je počeo značiti i „rustikalan“ i „pristalica stare rimske religije“. Često se koristio satirično, kako bi se preostala paganska aristokracija svrstala u nepismene seljake.⁷⁰

Vjekovi rimske vladavine upoznali su govornike arapskog s latinskim rječnikom. Riječ za „put“, u složenici „pravi put“ pobožnosti u Kur'anu, *širāṭ*, posuđenica je iz latinskog od *via strata* ili popločane avenije.⁷¹ Jedan put za latinski utjecaj bili su postavljeni arapski *foederati* koji su služili kao pomoćni pomoćnici rimske vojske u Bostri i drugdje, jer je latinski jezik ostao vojni jezik. Još jedan način na koji se latinski mogao pokazati utjecajnim, bio je putem zakona, utoliko što su carski dekreti iz četvrtog i petog stoljeća, pa čak i neki Justinijanov zakonik iz šestog stoljeća, još uvijek izdavani na latinskom kao i na grčkom tokom šestog stoljeća.⁷²

⁶⁷ Remus, „End of ‘Paganism’?“, 198.

⁶⁸ *The Codex of Justinian: A New Annotated Translation, with Parallel Latin and Greek Text*, tr. F. H. Blume et al., ed. B. W. Frier, 3 vols. (Cambridge: Cambridge Univ. Press, 2016), 3: 17 (1.5.19): „Sve odredbe, štoviše, koje su naši ustavi uspostavili u vezi s kaznama pogana (paganorum), manihejaca, borborita, samarijana. . . su ovim našim zakonom potvrđene i ostat će na snazi zauvijek.“

⁶⁹ J. Lagouanère, „Uses and Meanings of ‘Paganus’ in the Works of Saint Augustine“, u: *Pagans and Christians in the Late Roman Empire: New Evidence, New Approaches (4th–8th Centuries)*, ed. M. Sághy and E. M. Schoolman (Budapest: Central European Univ. Press, 2018), 105–18.

⁷⁰ J. J. O'Donnell, „Paganus“, *Classical Folia* 31 (1977): 163–69; A. Cameron, *The Last Pagans of Rome* (New York: Oxford Univ. Press, 2011), chap. 1; Remus, „End of ‘Paganism’?“, 198–200.

⁷¹ A. Jeffery, *The Foreign Vocabulary of the Qur' ān* (Baroda: Oriental Institute, 1938), 195. Jeffery je pretpostavio da je ta riječ u arapski došla putem grčkog ili aramejskog, ali mogla je doći direktno iz latinskog, koji je bio jezik nekih carskih zakona i rimske vojske čak i na Istoku. Ostale direktne pozajmice uključuju baladu iz palatijuma, dīnār od denarija, qamiš iz camisia, qaṣr od kastruma, qinṭār od stogodišnjaka, rūm od Romana, sijill od sigillum i qilar od cellariuma. S obzirom na ove izravne pozajmice, ne može se isključiti mogućnost da postoje latinske pozajmice koje je puno teže otkriti.

⁷² *The Codex of Justinian*, posebno knjiga jedan.

ILUSTRACIJA - Rasprava o herezi, P.P. Rubens 1650. godine.

ILLUSTRATION - *A discussion of heresy*, P.R. Rubens 1650.

ZAKLJUČAK

Ja zaključujem da izraz *kāfir* u Kur'anu uglavnom ne znači „bezbožnik“ ili „nevjernik“. U većini naših primjera nije u pitanju nedostatak vjerovanja. Umjesto toga, *kāfir* je polisemni izraz koji ima širok spektar značenja, uključujući „seljak“, „paganin“, „razbojnik“, „buntovnik“ i „bogohulnik“. To se može uočiti ako pogledamo paralelizme, sinonime i antonime kojima kuranski *āyeti* prate ovu imenicu. Razumijem potrebu prevodioca da za *kāfir* koriste izraz „nevjernik“, i, naravno, termin ponekad znači upravo to. Štaviše, moglo se vidjeti da osude paganskog vjerovanja i prakse, iako se često izriču u drugim terminima, podrazumijevaju nevjeru na nekom metafizičkom nivou. Ipak, tvrdim da ograničavanje značenja korijena tako ozbiljno uzrokuje da propustimo bogat niz drugih konotacija koje nam daju zaobljeniju ideju o namjeri Kur'ana.

Šira pretpostavka da *k-f-r* prvenstveno znači „odbiti, poreći, nevjerovati“ proizlazi iz neuspjeha u razlikovanju dva različita oblika glagola, idiomatskog frazalnog glagola *kafara bi-* i njegove glagolske imenice *kāfir bi-* i prostog neprelaznog glagola *kafara* i imenice (koja nema objekt) *kāfir*. *Kafara bi-* i njena glagolska imenica zaista imaju veze s poricanjem, odbacivanjem i nevjerujućim. Prosti neprelazni glagol *kafara* i njegove glagolske imenice, međutim, pokazuju opsežnu polisemiju a „odbiti“ je samo jedno od značenja. Ovo otkriće je od velike važnosti za tumače i prevodioce Kur'ana.

Pretpostavio sam da su dvojezični životi mnogih govornika arapskog jezika u i na rubu Rimskog carstva tokom stotina godina (arapsko-aramejski i arapsko-grčki) doprinijeli ovoj polisemiji kroz fenomen posuđenica. Latinski *paganus*, koji je u petom i šestom stoljeću dobio konotaciju „rustikalni“ i „mnogobožac“, možda stoji iza *al-Ḥadīd*, 57:20, koji govori o *kuffar* kao o seljacima sretnim što vide kišu i zelenilo. U isto vrijeme, kur'anski izraz se jasno koristi i za označavanje mnogobožaca. *Sura Ṣād*, 38:5, govori o *kafirūn* koji su odbacili ideju da se mnogi bogovi mogu spojiti u samo jednog, dok *al-Baqara*, 2:257, kaže da su oni koji su *kafarū* umjesto Boga za zaštitnika uzeli božanstvo ili idola *Ṭāghūta*. *Āl 'Imrān*, 3:151, ovim paganima prijeti paklenom vatrom jer su Boga učinili dijelom panteona (*ašrakū*). Iako nije nemoguće da je arapski neovisno izumio vezu između farmera i mnogobožaca, Occamov žilet predlaže da umjesto toga postavimo da je na arapski jezik utjecala kasnoantička rimska kršćanska upotreba, koja je bila ugrađena u carske zakone koji su se primjenjivali na arabofonske građane carstva. U svakom slučaju, pagani su daleko od poricanja ili nihilista, priznaje se da vjeruju u vlastitu religiju (*dīn*) i da u nju imaju vjeru (*īmānuhum*). To je jednostavno lažna religija. *Kafara* stoga ima pozitivnu snagu koju „nevjerovanje“ ne zahvata, čak iako potonje u konačnici nije netačna karakterizacija kur'anskog pogleda na pagane.

Naravno, izraz najčešće ima negativne konotacije. Izjednačen je u nekoliko *āyeta* s moralnom pokvarenošću. Tamo gdje je korijen *k-f-r* povezan s bezbožnošću ili nečistim, nemoralnim postupcima, to može biti posuđenica za grčki *ἀσεβεια* ili bezbožnost, izraz koji su kršćanski polemičari u kasnoj antici često primjenjivali za pagane. Tvrdim da u priči o izopačenju demona božanskim učenjima *Haurvatāt*-a i *Ameretāt*-a korijen *k-f-r* znači „bogohuliti“. Ovaj osjećaj „bogohuljenja“ ili „pobune“ također je očit u *suri al-Baqara*, 2:34, gdje se govori o šejtanovom odbijanju da se povinuje Božijoj naredbi i pokloni se Ademu. Ni u jednom slučaju nisu zločinci krivi za nevjeru. U *suri al-Šu'arā'*, 26:18, ovaj izraz stavlja se u usta faraona kada on očigledno grdi Musaa, a. s., zbog njegove nezahvalnosti. U nekim slučajevima, oni koji su okarakterizirani sa *k-f-r* optuženi su za nezahvalnost prema Bogu.

ILUSTRACIJA - Sa'dija, *Īsāu i njegove učenike susreću dvojica muškaraca koji traže oprost*, 1527. © Walters Art Museum, W617136B.
 ILLUSTRATION - Sa'di, *Jesus and his Disciples are Met by Two Men who Ask for Forgiveness*, 1527. © Walters Art Museum, W617136B.

Ova konotacija ima paralele sa sirijskom upotrebom korijena, iako je polisemija arapskih izraza izvedena iz ovog korijena tolika da se može argumentirati protiv toga da se to gleda isključivo kroz prizmu sirijskih kršćanskih tekstova.

Argumentirao sam dalju razliku, onu između glagola *kafara* (koji se može koristiti u odnosu na bilo koju grupu ljudskih bića, uključujući monoteističke zajednice) i glagolske imenice množine *kāfirūn*. Ova se imenica odnosi na predmetnu društvenu skupinu, to jest na pagane. Dakle, u *suri al-Kāfirūn*, 109:6, Muḥammed se obraća onima koji su *kāfirūn*, rekavši da on ne obožava ono što oni obožavaju i da oni imaju svoju religiju a on ima svoju. Suprotno tome, *sura al-'Ankabūt*, 29:46, upućuje vjernike u Muḥammedovoj misiji da se obrate ljudima Knjige i da im kažu: „Mi vjerujemo u ono što se objavljuje nama, jer naš Bog i vaš Bog je Jedan Bog i mi se samo Njemu klanjamo.“

Dok imenica ima sociološku funkciju u razgraničavanju grupe ljudi s politeističkom vjerom, glagol je analogniji sa „griješiti“, uključujući radnje koje čak i monoteisti mogu počinuti. Idiosinkratska polisemija ove vrste nastaje divergencijom glagola od njegove glagolske imenice. Dakle, kada su neki Muḥammedovi vjernici odbili izaći iz Medine i braniti grad na *Uhudu*, počinili su *kufr* (*Āl 'Imrān*, 3:167) ili tom prilikom pokazali lošu vjeru, ali bilo bi besmisleno nazivati ih nevjernicima. Isto tako, u istoj *sūri* Bog obećava Isusu (3, 55) da će njegovi sljedbenici, kršćani, uvijek biti nadmoćni nad paganima sve do Sudnjeg dana.

Tri su glavne okolnosti u kojima glagol *kafara* karakterizira monoteiste u Kur'anu. Prva je ta gdje se njihov podskup politički udružuje s mekkanskim paganima i postaju vojni neprijatelji Muḥammedovih vjernika, postajući „oni koji paganiziraju među ljudima Knjige“. Druga je kada su monoteisti počinili ozbiljan prekršaj, poput neposluha, bogohuljenja, korupcije, bezbožnosti ili drugog moralnog propusta. Treća je na mjestima gdje su apostatizirali, vraćajući se paganizmu ili gdje su usvojili vjerovanja toliko nespojiva s monoteizmom da su prešla u paganizirajuću herezu, kao kod „kolidrijskih“ kršćana koji su Isusa i Mariju učinili bogovima i čini se da su ih uzvisili iznad Boga oca.

Zaključujem da se imenica *kāfir* općenito najbolje prevodi kao „paganski“, a ne kao „nevjernik“, u znak priznanja da se u Kur'anu uglavnom koristi za pozivanje na provincijske politeiste. Moje otkriće značajne polisemije u korijenu *k-f-r*, međutim, također sugerira da će u mnogim slučajevima najbolji prijevod proizaći iz konteksta i da se derivati ne bi trebali prikazivati jednoliko. S obzirom na novo razumijevanje jezične situacije u Transjordaniji koje nam pružaju papirusi Petre i natpisi na stijenama, sada je važno potražiti grčku, kao i aramejsku, posuđenicu kada se razmatra značenje arapskih teoloških izraza. Sugerirao sam da neke polisemije koje vidimo u *k-f-r* mogu proizaći iz drugih jezika koje su nje govali kasnoantički govornici arapskog.

of this sort is produced by the divergence of the verb from its deverbal noun. Thus, when some of Muḥammad's believers declined to come out of Medina and defend the city at *Uḥud*, they had committed *kufr* (*Āl 'Imrān* 3:167) or shown bad faith on that occasion, but it would be nonsensical to call them infidels. Likewise, in the same sura God promises Jesus (3:55) that his followers, the Christians, will always be superior to the pagans right until the judgment day.

There are three main circumstances in which the verb *kafara* characterizes monotheists in the *Qur'ān*. The first is where a subset of them ally politically with the Meccan pagans and become military foes of Muḥammad's believers, becoming "those who paganized from among the people of the book." The second is where monotheists have committed a serious offense, such as disobedience, blasphemy, corruption, impiety, or another moral lapse. The third is where they apostatized, reverting to paganism, or where they adopted beliefs so incompatible with monotheism as to have departed into a paganizing heresy, as with the "Collyridian" Christians who made Jesus and Mary gods and appear to have exalted them above God the father.

I conclude that the noun *kāfir* is in general best translated as "pagan" rather than "infidel," in acknowledgment that it is used in the *Qur'ān* in the main to refer to provincial polytheists. My finding of substantial polysemy in the root *k-f-r*, however, also suggests that in many instances the best translation will derive from context, and that derivatives should not be rendered uniformly. Given the new understanding of the linguistic situation in Transjordan afforded us by the Petra papyri and rock inscriptions, it is now important to look for Greek, as well as Aramaic, loanshifts when considering the meaning of Arabic theological terms, and I have suggested that some of the polysemy we see in *k-f-r* may derive from the other languages late antique Arabic speakers cultivated.

ILLUSTRATION ~ *Thamudic and Arabic rock inscriptions - Negev Highlands in the Central Negev*
ILUSTRACIJA ~ *Thamudijski i Arapski natpisi na stjenama - Negevsko gorje u središnjem Negevu*

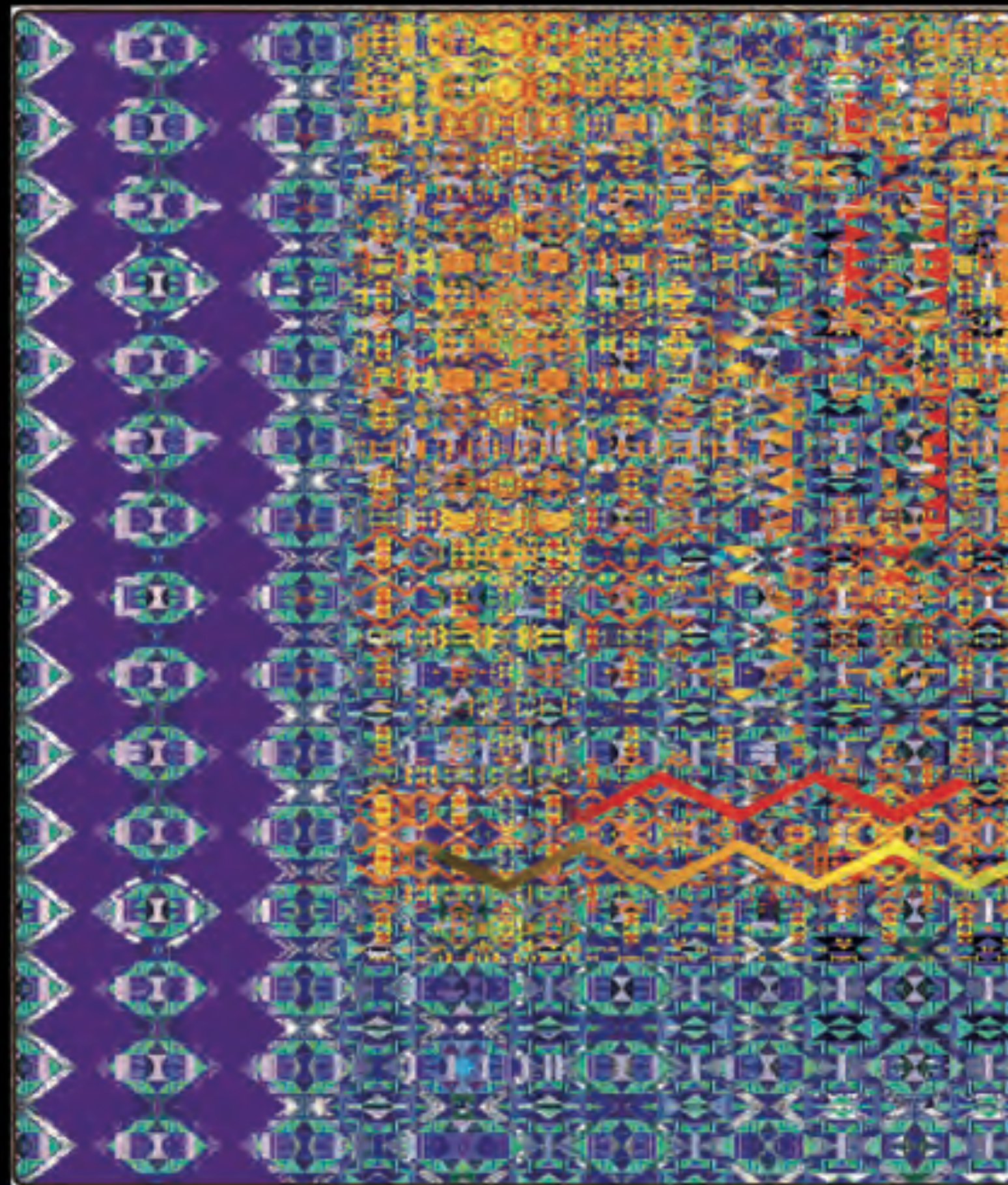
reference / references

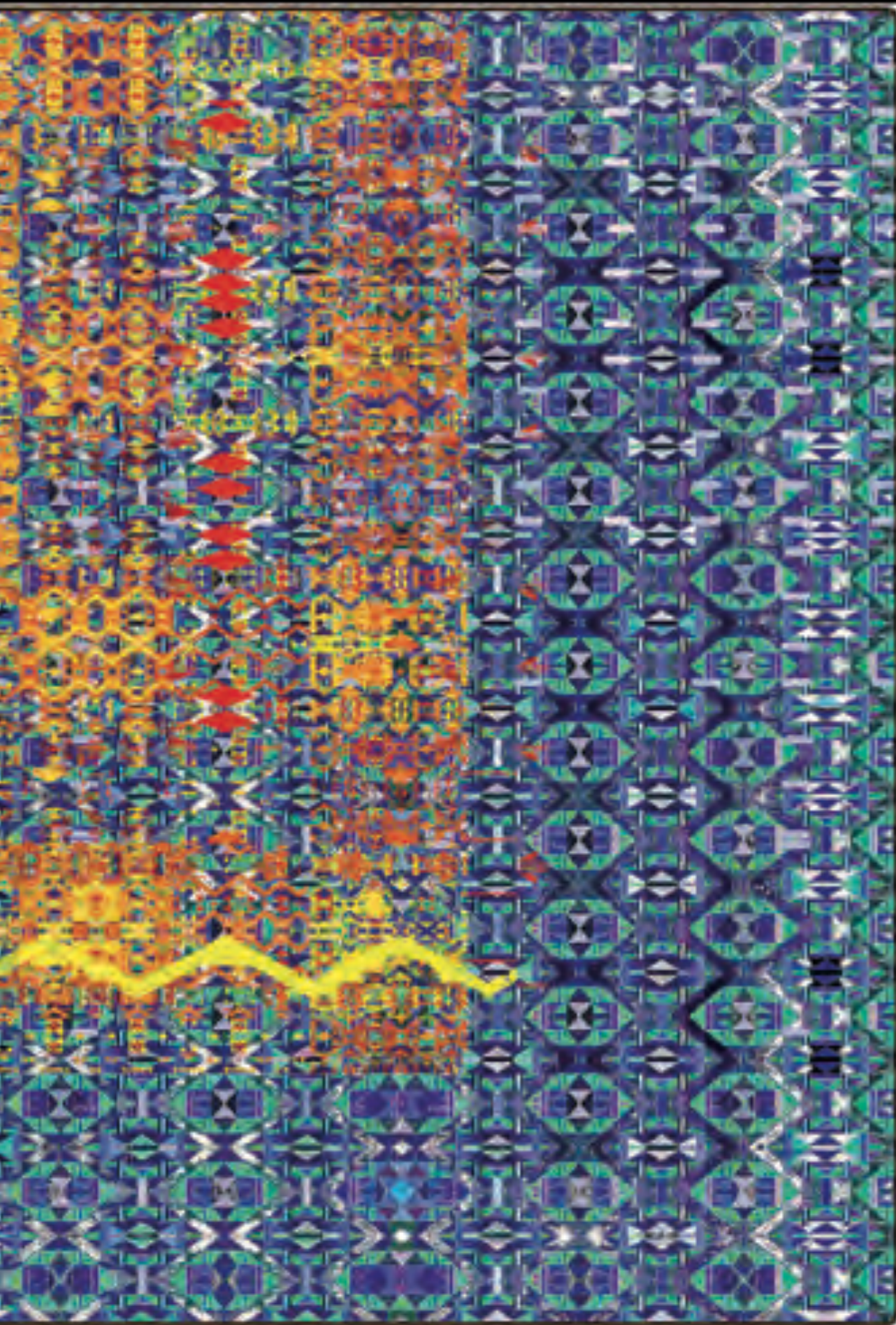
- A. AL-AZMEH: *The Emergence of Islam in Late Antiquity: Allāh and His People*. (New York: Cambridge Univ. Press, 2014).
- A. CAMERON: *The Last Pagans of Rome*. (New York: Oxford Univ. Press, 2011).
- A. J. ARBERRY: *The Koran Interpreted*, 2 vols. (New York: MacMillan, 1970).
- CH. HAAS: *Alexandria in Late Antiquity: Topography and Social Conflict*. (Baltimore: Johns Hopkins Univ. Press, 2006).
- D. BOYARIN: "Rethinking Jewish Christianity: An Argument for Dismantling a Dubious Category," *Jewish Quarterly Review* 99.1 (2009).
- É.-M. GALLEZ: "La racine kfr, importance et significations biblique, post-biblique et coranique," in *Le texte arabe non islamique*, ed. M.-Th. Urvoy and D. Urvoy (Versailles: Éditions de Paris, 2009).
- F. W. FIELD: *Linguistic Borrowing in Bilingual Contexts*. (Amsterdam: J. Benjamins, 2002).
- F.R. TROMBLEY: *Hellenic Religion*, 2: 221–22; Zacharie le Scholastique, *Vie de Sévère*, ed. and tr. M. A. Kugener (Turnhout: Brepols, 1993 [1904]).
- G. AVNI: *The Byzantine-Islamic Transition in Palestine: An Archaeological Approach*. (Oxford: Oxford Univ. Press, 2014).
- G. FISHER: *Between Empires: Arabs, Romans, and Sasanians in Late Antiquity*. (New York: Oxford Univ. Press, 2011).
- G. FOWDEN: *Empire to Commonwealth: Consequences of Monotheism in Late Antiquity*. (Princeton: Princeton Univ. Press, 1993).
- G. R. HAWTING: *The Idea of Idolatry and the Emergence of Islam: From Polemic to History*. (Cambridge: Cambridge Univ. Press, 1999).
- G. W. BOWERSOCK: *Hellenism in Late Antiquity*. Dāru-l-fikri-l-‘arabiyyi, Cairo, 1958.
- H. A. DRAKE: "Constantine and Religious Extremism," in *Constantine: Religious Faith and Imperial Policy*, ed. A. E. Sicienski (London: Routledge, 2017).
- H. HAYAJNEH: "New Perspectives on the Qur’ān: The Qur’ān in Its Historical Context," 2, ed. G. S. Reynolds (Abingdon, UK: Routledge, 2011).
- "Hyponymy and Hyperonymy" (M. L. Murphy), in *Encyclopedia of Language and Linguistics*, ed. K. Brown, 2nd ed., (2006).
- I. GAJDA: *Gajda, Islam and Its Past: Jahiliyya, Late Antiquity, and the Qur’an*, ed. C. Bakhos and M. Cook (Oxford: Oxford Univ. Press, 2017).
- I. RUTHERFORD: "Canonizing the Pantheon: The Dodekathēon in Greek Religion and Its Origins," in *The Gods of Ancient Greece: Identities and Transformations*, ed. J. N. Bremmer and A. Erskine (Edinburgh: Edinburgh Univ. Press, 2010).
- J. C. PAGET: *Jews, Christians and Jewish Christians in Antiquity*. (Tübingen: Mohr Siebeck, 2010).
- J. COLE: *Muhammad: Prophet of Peace amid the Clash of Empires*. (New York: Bold Type Books, 2018).
- J. E. TAYLOR: *Christians and the Holy Places: The Myth of Jewish-Christian Origins*. (New York: Oxford Univ. Press, 1993).
- J. F. HEALEY: *The Nabataean Tomb Inscriptions of Mada’in Salih*. (Oxford: Oxford Univ. Press, 1994).
- J. GRZEGA: "Lexical-Semantic Variables," in *The Handbook of Historical Sociolinguistics*, ed. J. M. HernándezCampoy and J. C. Conde-Silvestre (Chichester, UK: John Wiley & Sons, 2012).
- J. LAGOUANÈRE: "Pagans and Christians in the Late Roman Empire: New Evidence, New Approaches (4th–8th Centuries)," ed. M. Sághy and E. M. Schoolman (Budapest: Central European Univ. Press, 2018).
- J. M. LIEU: *Christian Identity in the Jewish and Graeco-Roman World*. (Oxford: Oxford Univ. Press, 2004).
- J. TEIXIDOR: *The Pagan God: Popular Religion in the Greco-Roman Near East*. (Princeton: Princeton Univ. Press, 1977).
- L. PULLAN: *The Atonement*. (London: Longmans, Green, 1906).
- M. C. A. MACDONALD et al.: *Arabs and Empire before Islam*, ed. G. Fisher (Oxford: Oxford Univ. Press, 2015).
- M. C. A. MACDONALD et al.: *Literacy and Identity in Pre-Islamic Arabia*. (Farnham, UK: Ashgate, 2009).
- M. GADDIS: *There Is No Crime for Those Who Have Christ: Religious Violence in the Christian Roman Empire*. (Berkeley: Univ. of California Press, 2005).

- M. KAHLOS: *Debate and Dialogue: Christian and Pagan Cultures, c. 360–430*. (Aldershot, UK: Ashgate, 2007).
- M. SIRRY: “*Other Religions*,” in *The Wiley Blackwell Companion to the Qur’ ān*, ed. A. Rippin and J. Mojaddedi (Chichester, UK: Wiley Blackwell, 2017).
- M. R. ZAMMIT: *A Comparative Lexical Study of Qur’ ānic Arabic*. (Leiden: Brill, 2002).
- N. J. ANDRADE: *Syrian Identity in the Greco-Roman World*. (New York: Cambridge Univ. Press, 2013).
- P. CRONE: *The Qur’ ānic Pagans and Related Matters: Collected Studies in Three Volumes*. (Leiden: Brill, 2016).
- P. FREDRIKSEN: *Paul: The Pagans’ Apostle*. (New Haven: Yale Univ. Press, 2017).
- PH. JENKINS: *Jesus Wars: How Four Patriarchs, Three Queens, and Two Emperors Decided What Christians Would Believe for the Next 1,500 Years*. (New York: HarperOne, 2010).
- R. CLINE: *Ancient Angels: Conceptualizing Angeloi in the Roman Empire*. (Leiden: Brill, 2011).
- R. LIM: *Public Disputation, Power, and Social Order in Late Antiquity*. (Berkeley: Univ. of California Press, 1995).
- S. BENKO: *The Virgin Goddess: Studies in the Pagan and Christian Roots of Mariology*. (Leiden: E.J. Brill, 1993).
- S. H. NASR et al.: *The Study Quran: A New Translation and Commentary*. (New York: HarperOne, 2015).
- S. SCHWARTZ: *Imperialism and Jewish Society, 200 b.c.e. to 640 c.e.* (Princeton: Princeton Univ. Press, 2001).
- SAINT JOHN CHRYSOSTOM: *The Homilies on the Epistles of St. Paul, the Apostle, to Timothy, Titus, and Philemon*. (Oxford: J.H. Parker, 1854).
- T. E. GREGORY: *Vox Populi: Popular Opinion and Violence in the Religious Controversies of the Fifth Century A.D.* (Columbus: Ohio State Univ. Press, 1979).
- T. IZUTS: *Ethico-Religious Concepts in the Qur’ ān*. (Montreal: McGill-Queens Univ. Press, repr. 2002).
- T. SIZGORICH: *Violence and Belief in Late Antiquity: Militant Devotion in Christianity and Islam*. (Philadelphia: Univ. of Pennsylvania Press, 2012).

časopisi / articles

- A. AL-JALLAD and A. AL-MANASER: “*New Epigraphica from Jordan I: A Pre-Islamic Arabic Inscription in Greek Letters and a Greek Inscription from North-Eastern Jordan*,” *Arabian Epigraphic Notes* 1 (2015).
- A. AL-JALLAD and A. AL-MANASER: “*New Epigraphica from Jordan II: Three Safaitic-Greek Partial Bilingual Inscriptions*,” *Arabian Epigraphic Notes* 2 (2016).
- A. ALVANOUDI: “*Language Contact, Borrowing and Code Switching: A Case Study of Australian Greek*,” *Journal of Greek Linguistics* 18 (2018).
- A. HILALI: *The Sanaa Palimpsest: The Transmission of the Qur’an in the First Centuries AH*. (Oxford: Oxford Univ. Press, in association with the Institute for Ismaili Studies, 2017).
- A. JEFFERY: *The Foreign Vocabulary of the Qur’ ān*. (Baroda: Oriental Institute, 1938).
- A. KATEUSZ: “*Collyridian Déjà Vu: The Trajectory of Redaction of the Markers of Mary’s Liturgical Leadership*,” *Journal of Feminist Studies in Religion* 29.2 (2013).
- AL-KHALĪL B. AḤMAD AL-FARĀHĪDĪ: *Kitāb al-’ Ayn*, ed. ’ A. Hindāwī, 4 vols. (Beirut: Dār al-Kutub al-’ Ilmiyya, 2003).
- B. SADEGHI and M. GOUDARZI: “*Ṣan’ ā’ l and the Origins of the Qur’ ān*,” *Der Islam* 87.1 (2012).
- C. J. BLOCK: “*Philoponian Monophysitism in South Arabia at the Advent of Islam with Implications for the English Translation of ‘thalātha’ in Qur’ ān 4. 171 and 5. 73*,” *Journal of Islamic Studies* 23.1 (2012).
- D. D. GRAFTON: “*The Identity and Witness of Arab Pre-Islamic Arab Christianity: The Arabic Language and the Bible*,” *HTS Theological Studies* 70.1.
- F. DE BLOIS: “*Naṣrānī (Ναζωραῖος) and ḥanīf (ἕθνικός): Studies on the Religious Vocabulary of Christianity and of Islam*,” *BSOAS* 65.1 (2002).
- F. DÉROCHE: *Qur’ans of the Umayyads: A First Overview*. (Leiden: Brill, 2014).
- F. R. TROMBLEY: *Hellenic Religion and Christianization, c. 370–529*, 2 vols. (Leiden: E.J. Brill, 1993)...

MEHMED A. AKŠAMIJA,
Ornament XXXIVb, 2002.

MEHMED A. AKŠAMIJA,
Ornament XXXIVb, 2002.